

## KÖRMENDI TAMÁS

**A Gertrúd királyné elleni merénylet  
a külhoni elbeszélő forrásokban\***

Magyarország tatárjárás előtti történetének eseményei közül kevés váltott ki akkora visszhangot korának európai történetírásában, mint II. András király első feleségének<sup>1</sup> erőszakos halála. A híres merénylet főbb mozzanatait már a 19. században megnyugtatóan tisztázta a kutatás. Eszerint 1213. szeptember 28-án néhány magyar előkelő, köztük Turoy fia Péter ispán, Kacsics nembéli Simon és a korábbi nádor, Bánk ugyancsak Simon nevű veje – kihasználva a Halics ellen háborúba induló II. András király távollétét – a pilisi erdőben megrohanta a királyné sátrát; Getrúdot lekaszabolták, a környezetében tartózkodó Berthold kalocsai érsek és a szintén Magyarországon időző VI. Lipót osztrák és stájer herceg pedig csak nagy nehézségek árán tudott elmenekülni. A királynét a pilisi ciszterciak monostorában temették el.<sup>2</sup>

Mint arra a szakirodalom már többször rámutatott, a királynégyilkosság hátterét és részleteit elbeszélő forrásaink eltérő módon láttatják, s adataik nem egyszer szögesen ellentmondanak egymásnak: a szűkszavú, szenttelen híradások mellett éppúgy akad közöttük Gertrúd alakját makulátlan tisztaságúra fényező, sőt a szentség hírébe öltöztető, nyilvánvalóan elfogult beszámoló, mint a gyilkosokat mentegető védőbeszéd, amely burkoltan arra céloz, hogy a királyné külön-

---

\* Jelen dolgozatom eredeti formájában az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán 2008 júniusában megvédett, Az Imre, III. László és II. András magyar királyok uralkodására vonatkozó nyugati elbeszélő források kritikája c., Sahin-Tóth Péter-díjas bölcsészdoktori értekezésem egyik fejezetét alkotja. Témavezetőmnek, Bertényi Iván egyetemi tanárnak (ELTE BTK), valamint opponenseimnek: Draskóczy István egyetemi docensnek (ELTE BTK) és Zsoldos Attila címzetes egyetemi tanárnak (MTA Történettudományi Intézete) ezúton is köszönöm értékes tanácsaikat.

- 1 Életrajzi adatait ld. *Almási Tibor*: Gertrúd. In: Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). (= KMTL) Főszerk. Kristó Gyula. Szerk. Engel Pál–Makk Ferenc. Bp. 1994. 234.; *Zsoldos Attila*: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp. 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.) 190.
- 2 *Alfons Huber*: Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden. Archiv für Österreichische Geschichte 65(1884) 163–175.; *Wertner Mór*: Az Árpádok családi története. Nagybecskerek, 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 419–421.; *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Bp. 1899., II. 52–53., 495–496. (53. jegyzet); *Mátyás Flórián*: Népmondák és történeti adatok Gertrúd királyné erőszakos haláláról. Századok 41(1907) 873–886.

féle bűnei okán sokszorosan rászolgált a büntetésre. Mindez nem is csoda. Egyfelől a hazai előkelők – akiknek a politikai hatalma és a királyra gyakorolt befolyása a Gertrúd környezetéhez tartozó német udvaroncok térnyerése nyomán jelentősen csökkenhetett – vélhetőleg nem rokonszenveztek II. András első feleségével,<sup>3</sup> s megkönnyebbülten értesültek halálhíréről. Másfelől viszont a merénylet után még 22 esztendeig a meggyilkolt királyné férje, utána pedig 35 évig fia, IV. Béla ült az ország trónján, s ők nyilván szívesebben népszerűsítették a történet azon változatát, amely Gertrúdot ártatlan áldozatként tüntette fel. A magyar gestaszerkesztményben olyan híradás őrződött meg a merényletről, amelyet az udvari történetírás jellegzetes műfaját képviselő kútfő anyagába 1270 előtt semmiképp sem illeszthettek be, hiszen II. András hitvesét, IV. Béla édesanyját azzal vádolja, hogy szerepe lett volna Bánk nejeének állítólagos megbecsülésében.<sup>4</sup> Ennek jelenlegi fogalmazata – stíluspárhuzamainak tanúbizonyossága szerint – nem keletkezhetett 1330 előtt.<sup>5</sup> Hazai forrásainkból ennél korábbi és főleg hitelesebb adat nem nyerhető a gyilkosság hátteréről; így aztán annál fontosabb, hogy a gyászos eseményt sokkal részletesebben tárgyaló, viszonylag bő külhoni kútfőanyagot rendszerben láthassuk.

Az 1213-i merényletről szóló tudósítások közötti szövegtörténeti viszony tisztázásának szükségességére elsőként Mátyás Flórián,<sup>6</sup> legutóbb pedig Veszprémy László hívta fel a figyelmet. Utóbbi kutató a Geric József-émlékkönyvben közzétett rövid tanulmányában – hangsúlyozottan csupán munkahipotézisként, a teljesség igénye nélkül – egyszersmind négy fontosabb csoportot is elkülönített a királynégyilkosságot elbeszélő nyugati kútfők korpuszán belül.<sup>7</sup> Az alábbiakban előbb áttekintjük az általa megalkotott rendszert; majd ezt kiegészítve (illetve néhány ponton korrigálva), Veszprémy eredményeit nagymértékben hasznosítva igyekszünk minél teljesebb rendszerbe foglalni a Gertrúd haláláról szóló jelentősebb külhoni híradásokat. Ennek során részletesen kitérünk az egyes tradíciók meghatározó tartalmi ismérveire, és számba vesszük mindazokat az általunk ismert, a szó klasszikus értelmében véve középkori – tehát reneszánsz előtti – elbeszélő forrásokat, amelyek témánkhoz vonható közlést tartalmaznak, majd segítségükkel kísérletet teszünk annak meghatározására, hogy mikor keletkezhettek a történet eltérő változatai. Nem foglalkozunk azokkal a

3 *Kristó Gyula*: Szempontok Anonymus gestájának megítéléséhez. In: *Uő*: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. (Nemzet és emlékezet) 379–382.; *Uő*: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények 94(1990) 434–435.; *Uő*: A magyar nemzet megszületése. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 12.) 195–198.

4 *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. I–II.* (= SRH) Ed. Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938., I. 464–465.

5 *Horváth János*: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. Bp. 1954. 256., 267.; *Uő*: Die ungarischen Chronisten der Angiovinenzeit. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21(1971) 328–329.

6 *Mátyás F.*: i. m. 874–880.

7 *Veszprémy László*: A Gertrúd királyné kerítónői szerepéről kialakult legenda jogi hátteréről. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Geric József professzor tiszteletére.* Szerk. Draskóczy István. Bp. 1994. 82–83.

forrásszövegekkel, amelyek pusztán Gertrúd halálhírét rögzítik, minden egyéb részlet mellőzésével: ezek ugyanis rövidségük, szegényes tartalmuk és sablonos nyelvezetük miatt nem kínálnak elegendő fogódzót szemmatikai kapcsolataik meghatározásához.<sup>8</sup> A magyar gestaszerkesztményben megőrződött beszámolót ehelyütt terjedelmi okokból nem fogjuk részletesen elemezni.<sup>9</sup>

Lássuk tehát mindenekelőtt a Veszprémy László által meghatározott csoportok tartalmi ismérveit!

„A” csoport: ide kerültek azok a források, amelyek szerint a merénylet oka a királyné által támogatott német udvaroncokkal szembeni gyűlölet volt, s amelyek Veszprémy megállapítása szerint helyes, 1213-i évszám alatt tárgyalják az eseményt (így a Kölni Királykrónika folytatása, Liège-i Rainer annalese és a Göttweigi Évkönyv). Veszprémy ezt a hagyományt tekinti a legrégebbi eredetűnek, mivel ez konkrét politikai okot gyanít a háttérben.

„B” csoport: azon különösen jól értesültnek tűnő kútfők, amelyek tudnak róla, hogy a gyilkosság idején II. András hadai élén épp Halicsba igyekezett, illetve hogy a tettesek egyike Péter ispán volt; továbbá említik János esztergomi érseknek az összeesküvőkhöz intézett, kétértelmű levelét – „A királynét megölni nem kell félnetek helyes, ha mindenki beleegyezne én nem ellenzem.”<sup>10</sup> –, amely, mint az közismert, más-más központosással a merényletre való felbujtásként vagy éppen ellenkezőleg, tilalomként is értelmezhető (Veszprémy a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvét sorolja ide).

„C” csoport: azoknak a forrásoknak a köre, amelyekben már felbukkan a Gertrúddal kapcsolatban gyakran hangoztatott történet a királyné állítólagos kerítónői szerepéről öccse, Berthold kalocsai érsek mellett a magyar előkelő, Bánk feleségének megbecstelenítésében: ezek a kútfők nem ismerik a merénylet évszámát, viszont tudnak annak szeptember 28-i napi dátumáról, s helyesen határozzák meg a helyszínt is: a vadászaton lévő királynét híradásuk szerint a sátrában gyilkolták meg (például a *Fragmenta Austriaca* című töredék, illetve a bécsi domonkos monostor évkönyve).

„D” csoport: azok a szövegek, amelyek kizárólag Bertholdot teszik felelőssé a néven nem nevezett magyar ispán hitvesén esett gyalázatért: a történetet Szent Erzsébet és Thüningiai Lajos eljegyzésének kulisszái közé helyezik, Gertrúdot pedig ártatlan áldozatként ábrázolják, akiről a felháborodott férj tévesen hiszi, hogy tudott feleségének megbecstelenítéséről. Gertrúdot e szövegváltozat sze-

8 Ennélfogva kénytelenek voltunk kizárni vizsgálódásaink köréből – egyebek mellett – a magyar királyné meggyilkolását említő évkönyvek többségét, továbbá az összes halottaskönyvet.

9 Erre ld. A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkesztményben c. dolgozatunkat (megjelenés alatt az *Auxilium historiae* c. tanulmánykötetben, szerk. Kőrmenyi Tamás–Thorczkay Gábor).

10 *Annales S. Rudperti Salisburgenses*: „Reginam occidere nolite timere bonum est, si omnes consenserint non ego contradico”. *Monumenta Germaniae historica. Scriptores. I–XXXVIII.* (= MGH SS) *Hanoverae–Lipsiae*, 1826–2000., IX. 780.; *Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. I–III.* (= Gombos) Ed. Albinus Franciscus Gombos. Bp. 1937–1938., I. 1490. sz.

rint nem karddal ölték meg, hanem felakasztották; a gyilkosság színtere sem holmi sátor, hanem a királyi palota; végezetül a gyilkosok csodás módon gutaütötten maradnak bűnük helyszínén – mert „a királyné körül ezek és más csodajelek fényeskedtek”. Veszprémy az Andechs-dinasztia *De fundatoribus monasterii Diessensis* címen fennmaradt családtörténetét sorolja ide, s megjegyzi: a szöveg-hagyomány kései keletkezésére utal, hogy lejegyzője sem a merénylet évszámát nem tudta (ugyanis 1200-ra helyezte az eseményt), sem Szent Erzsébet kézfogójának dátumát (hiszen az 1211-ben volt).

Magunk a továbbiakban Veszprémy László tipológiáját fogjuk alapul venni, azonban jelentős eltérésekkel. A „C” és „D” csoportokat – mivel azokról úgy véljük, hogy tartalmi rokonságban állnak egymással – ugyanazon hagyomány két eltérő ágaként tárgyaljuk. Önálló csoportba soroljuk ellenben mindazon kútfőket, amelyek a merénylettel kapcsolatban semmiféle értékelhető információt nem tartalmaznak az esztergomi érsek nevéhez kötött, kétértelmű levél említésén kívül. Magunk tehát szintén négy főbb tradíciót fogunk megkülönböztetni (ötödik pontban pedig azokat a kútfőket tárgyaljuk, amelyek egyik nagy hagyományhoz sem kapcsolódnak), ám ezek részben eltérnek majd a Veszprémy által meghatározott kategóriáktól. Annak érdekében, hogy a két tipológia egyértelműbben elkülönüljön egymástól, a magunk rendszerében az egyes hagyományokat a filológia bevett szabályaitól némiképp eltérve nem betűkkel, hanem római számokkal fogjuk jelölni. Az egyes hagyományokat első felbukkanásuk időrendjében tekintjük át.

## I. csoport

Fentebb láthattuk: a történeti kutatás immár több mint száz esztendeje egyetért abban, hogy a Gertrúd elleni merénylet legvalószínűbb oka a királynéval és német környezetével szembeni ellenszenv volt. Ezt forrástani szempontból az a kronológiai tény is alátámaszthatja, hogy a németgyűlöletről szóló tradíció igen korán, röviddel a merényletet követően megjelent a külhoni kútfőkben.<sup>11</sup> Veszprémy László tipológiájában a meráni udvaroncokkal szembeni harag említése az „A” csoport ismérvei között szerepel.<sup>12</sup> A fontos motívumot magunk is olyan tartalmi elemnek ítéljük, amely alkalmas a merényletről szóló kútfők egy önálló csoportjának elkülönítésére, és a Veszprémy által említett három forrás – a Kölni Királykrónika folytatása, Liège-i Rainer évkönyve és a Göttweigi Évkönyv – mellett ehhez a körhöz soroljuk a Marbachi és az Admonti Évkönyvet is.

1. A tradíció családján belül első helyen a Göttweigi Évkönyvet<sup>13</sup> kell említeni, mivel ez hagyta ránk a vélhetően legkorábbi – ám sajnos igen rövid – tudó-

<sup>11</sup> A. Huber: i. m. 174.

<sup>12</sup> Veszprémy L.: i. m. 82.

<sup>13</sup> Annales Gotwicenses: az alsó-ausztriai bencés apátság évkönyvét vélhetően a 12. század közepétől vezették, ám mindössze 1068–1086, 1123–1140 és 1207–1230 közötti töredékei maradtak fenn. Repertorium fontium historiae medii aevi I–XI/4. (= RF). Ed. Augustus Potthast–Raffaello Morghen–Girolamo Arnaldi. Roma, 1962–2007., II. 286.; *Alphons Lhotsky*:

sítást: a merényletnél csak kevéssel későbbinek tűnő forrásrészlet 13. század eleji autográf kéziratban maradt fenn:<sup>14</sup> „Magyarország jelesei, fegyeres és erőszaktevő kezeiket egyesítvén, a németek iránti gyűlöletükért megölik a királynét.”<sup>15</sup>

2. Hasonló felfogásban, azonban jelentősen bővebb szöveggel számol be a gyilkosságról a Marbachi Évkönyv:<sup>16</sup> „Magyarország királynéját, Egbert bambergi püspök és Ottó meráni herceg testvérét kegyetlenül elemésztték maguk a magyarok, nem más okból kifolyólag – mint mondták –, csak azért, mert ugyanez a királyné a mindenfelől odaérkező németek iránt bőkezű volt és nagylelkű, és szükségükben mindenben a segítségükre sietett. A gyilkosok egyikét pedig, bizo-

---

Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs. Graz–Köln, 1963. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Ergbd. XIX.) 181–182.; *Wilhelm Wattenbach–Franz-Josef Schmale*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum. I. Darmstadt, 1976. 211–213.; *Andrea Sommerlechner*: Stupor mundi? Kaiser Friedrich II und die mittelalterliche Geschichtsschreibung. Wien, 1999. (Publikationen des Historischen Instituts beim Österreichischen Kulturinstitut in Rom I. 11.) 577.

14 MGH SS IX. 601.

15 „Ungarorum meliores armata et violenta manu contracta in odium Teutonicorum reginam occidunt”. MGH SS IX. 602.; Gombos I. 324. sz.

16 *Annales Marbacenses*: a kútfő keletkezési helyét és idejét, ill. forrásait a szakirodalom különbözőképp azonosítja; magunk az alábbiakban a bő száz esztendeje zajló vitának csupán azokat a megállapításait foglaljuk össze, amelyek az 1213 körüli – tehát dolgozatunk szempontjából érdekes – adatok hagyományozódására vonatkoznak (a kérdés részletesebb historiográfiájához ld. *Roman Deutinger*: Zur Entstehung der Marbacher Annalen. Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters 56[2000] 505–508.). A legkorábbi 14. századi kéziratban ránk maradt évkönyv valószínű keletkezési helyeként elsőként Roger Wilmans azonosította a marbachi ágostonos monostort, amelynek háztörténetével kapcsolatban kútfőnk feltűnően jól értesült (MGH SS XVII. 143.). Hermann Bloch ezzel szemben úgy vélte, hogy a ránk maradt szövegen belül három keletkezési fázis különíthető el: 1) a hohenburgi bencés monostorban vezetett krónika (*Chronica Hohenburgensis*), amelynek eredeti anyaga Bloch szerint 1210–1212-ig ívelt; 2) az előbbinek a neuburgi ciszterci monostorban keletkezett folytatása (*Continuatio Neuburgensis*): ez Bloch szerint részint átdolgozta és kibővítette a hohenburgi fázis anyagát, részint továbbvezette azt 1238-ig; 3) az előző kettőnek a strassburgi ágostonosok által készített folytatásai (*Continuationes Argentinenses*), amelyek a kútfőt 1308–1375 közötti adatokkal gazdagították (*Monumenta Germaniae historica. Scriptorum rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi. I–LXXV.* [= MGH SS rer. Germ.] Hanoverae–Lipsiae, 1871–2002., IX. VII–XXI.; *Uő*: Die elsässischen Annalen der Stauferzeit. Eine quellenkritische Einleitung. Innsbruck, 1908. [Regesten der Bischöfe von Straßburg I. 1.] 51–141.; *Uő*: Über die sogenannten „Marbacher” Annalen. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte 38[1913] 297–306.). Bloch vélekedése szerint a Gertrúd elleni merényletről szóló híradás tehát a hohenburgi szöveg neuburgi bővítése során kerülhetett kútfőnk anyagába, s amennyiben véleményét a későbbiekben nem utasította volna el a kritikai irodalom, könnyedén megfejthető lenne, hogy miképpen juthatott el a királyné-gyilkosságról szóló pontos és részletes beszámoló a messzi Elzászba. A neuburgi ciszterciek ugyanis éppen úgy értesülhettek a magyarországi eseményekről itteni rendtársaiktól, mint ahogyan a kritikai irodalom szerint a szintén ciszterci, kortárs Troisfontaines-i Alberik magyar vonatkozású hírei is részben a rend magyarországi tagjaitól származhattak (*Latzkovits László*: Alberik világhíradójának magyar adatai. Forrástanulmány. Szeged, 1934. [Kolozsvár–szegedi értekezések a magyar művelődéstörténelem köréből 23.] 87–88.). Bloch nézeteit elsőként Johannes Haller

nyos Péter nevű ispánt Magyarország királya később állítólag kézrekerítette, és karót döfve át a hasán, feleségéért bosszút állván megölte. Hasonlóképp másokat is különféle büntetésekkel kiirtottak.”<sup>17</sup> Ez a részlet az egyik legmegbízhatóbb, leghitelesebb tudósítás a merényletről, ráadásul szintén viszonylag korai lejegyzésű, hiszen a Marbachi Évkönyv e szakaszát vélhetően 1230 körül állították össze.<sup>18</sup> Annál fájdalmasabb hiányosság, hogy az értesülés forrását nem ismerjük: párhuzamos szöveghelyek híján nem tudható bizonyosan, hogy a távoli Elzászban hogyan rendelkezhettek ilyen megdöbbentően pontos – és hitelesnek tűnő – ismeretekkel a magyarországi királynégyilkosságról.<sup>19</sup> Péter ispán (egyébként szintén helytálló) megnevezése bűnősként ezt leszámítva kizárólag azon elbeszélő forrásokban adatolható, amelyeket II. csoportként fogunk tárgyalni.

3. Alighanem a göttweigi és a marbachi adatsorokkal közös forrásra vezethető vissza az Admonti Évkönyvben<sup>20</sup> megőrződött tudósítás is, amely azonban

---

részésítette bírálatban: ő kútfőnk 1200 előtti adatait Frigyes strassburgi prépost elveszett krónikájából eredeztette, míg a későbbieket a feltételezése szerint 1230-tól vezetett Marbachi Évkönyv többé-kevésbé önálló fogalmazatú részeinek tartotta (*Johannes Haller: Die Marbacher Annalen. Eine quellenkritische Untersuchung zur Geschichtsschreibung der Stauferzeit.* Berlin, 1912.; *Uő: Zu den Marbacher Annalen. Historische Vierteljahrschrift* 17[1914–1915] 343–360.). A kritikai irodalom azóta többnyire Haller nézetét fogadja el, csekély módosításokkal (*Robert Holtzmann: Zu den Marbacher Annalen.* In: *Festschrift Alexander Cartellieri zum sechzigsten Geburtstag.* Weimar, 1927. 42–68.; *Ottmar Wonisch: Unbekannte Glossen zur Historia miscella und ihre weitere Verwendung.* In: *Festschrift zur Feier des zweihundertjährigen Bestandes des Haus-, Hof- und Staatsarchivs.* I–II. Hrsg. Leo Santifaller. Wien, 1949–1952. [Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Ergbd. 2/1–2.], I. 363–377.; *Irene Schmale-Ott: Annales Marbacenses.* In: *W. Wattenbach-F.-J. Schmale: i. m.* 120–124.); vagy esetleg nem foglalt állást (RF II. 301–302.; *A. Sommerlechner: i. m.* 566.). A témát legújabbban feldolgozó Roman Deutinger a minket leginkább érdeklő kérdéseket illetően lényegében a fentebb idézett Robert Holtzmann álláspontját igazolta: nézete szerint a Marbachi Évkönyv semmiképpen sem keletkezhetett 1230 előtt, s a korábbi eseményekre vonatkozó közlései részint Freisingi Ottó Gesta Frederici imperatoris c. művére vagy a Strassburgi Évkönyvre vezethetők vissza, részint ismeretlen eredetűek (*R. Deutinger: i. m.* 514.). A Gertrúd elleni merényletről szóló elbeszélés sajnos az utóbbi csoporthoz tartozik.

17 „Regina Ungarie, soror Eggeberti episcopi Babenbergensis et Ottonis ducis Meranie ab ipsi Hungaris crudeliter est interempta nulla alia causa ut dicebatur existente, nisi quod eadem regina erga Teutonicos undecunque advenientes larga fuit et liberalis, eorumque necessitati in omnibus subveniebat. Unus autem interfectorum, quidam comes nomine Petrus a rege Ungarie postea comprehensus dicitur et palo per ventrem transfixo in ultionem uxoris necatus. Similiter alii diveris poenis extincti fuerunt”. MGH SS rer. Germ. IX. 85.; Gombos I. 371. sz.

18 *R. Deutinger: i. m.* 514.

19 Magunk mindenestre nem zárnánk ki azt az elvi lehetőséget, hogy az információ a magyar ciszterciek közvetítésével juthatott el rendtársaikhoz, az elzászi Neuburgba, amelynek szeretesközössége tudhatólag kapcsolatban állt a marbachi ágostonosokkal.

20 *Annales Admuntenses / Continuatio Admontensis: a stájerországi bencés közösség évkönyvének alapszövege* a kutatás jelenlegi állása szerint 1139-ig ível; ami ezután következik, az már tulajdonképpen a „rég” Admonti Évkönyv első folytatása 1250-ig, s több esetben a klosterneuburgi annalsztika erőteljes hatásának nyomait mutatja. Két kézirati hagyományát különböztetik meg (a magyarországi királynégyilkosság híre mindkettőben szerepel); legkorábbi kéziratai négy 13. századi kódexben maradtak ránk. RF II. 244.; MGH SS IX. 579–580.; *A. Lhotsky: i. m.*



kritikai szempontból némiképp problematikusabb az előbbi kettőnél: „Ugyanabban az időben a magyarok – miután egész országuk megrendült, és hatalmas lázadás tört ki – Gertrúd királynét a németek iránti gyűlöletükért, András király jelenlétében megölték. Lipótot is, Ausztria és Stájerország herceget, miután szintén ott volt, keresik a magyarok, hogy elveszejsék; de mivel őt az isteni kegyelem oltalmazta, ha nehezen is, de azért épen és sértetlenül tért vissza földjére. Ez pedig azután volt, hogy a hadjáratból, amelyet Hispánia országaiba vezetett az eretnekek ellen, hazatért, mégpedig Calatravából.”<sup>21</sup> Kútfőnk először is rosszul tudja, hogy a magyar uralkodó jelen lett volna, amikor feleségét meggyilkolták; s téved a merénylet időpontját illetően is. Noha a fenti híradás időpont megjelölése nélkül szerepel az Admonti Évkönyvben, legalábbis elgondolkodtató, hogy nemcsak közvetlenül előtte, de utána is olyan eseményről olvashatunk, amely valójában Gertrúd halálát megelőzően történt. A királyné meggyilkolását elbeszélő részlet előtt arról esik szó, hogy IV. Ottó ellenzéke II. Frigvest hívta meg a Birodalom élére – ami tudhatólag 1211 végén történt: s ezzel lett volna a szöveg szerint „ugyanabban az időben” a Gertrúd elleni merénylet. Még árulkodóbb azonban, hogy kútfőnk a gyilkosság után az 1212-i úgynevezett gyermekek keresztes hadjáratáról számol be: vagyis olyasmiről, amire ténylegesen korábban került sor, mint a királyné elleni merényletre.

A relatív kronológia felborulása önmagában is ékesen bizonyítja, hogy az Admonti Évkönyvben Gertrúd haláláról szereplő részlet jelenlegi formájában nem tekinthető az eseményekkel egykorú feljegyzésnek: legalább egy átszerkesztésen át kellett esnie, s ennek során legkevesebb két forrás anyagát dolgozták egybe. Az is biztos, hogy a gyermekek keresztes hadjáratáról szóló hír másik kútfőre vezethető vissza, mint a magyarországi királynégyilkosságot elbeszélő tudósítás: egyébként semmi sem indokolná, hogy a két esemény sorrendje felcserélődjék. Mindemellett azonban az Admonti Évkönyv az egyetlen forrásunk, amely tud róla, hogy a merénylet idején VI. Lipót herceg a magyar királyné környezetében tartózkodott; s hogy ezúttal hiteles adatról van szó, azt éppen az ennek kapcsán említett események ezúttal hibátlan egymásutánisága igazolja. Lipót hispániai hadjáratára és Calatrava ostromára ugyanis 1212-ben került sor: később tehát, mint a merényletnek az admonti hagyományban megőrződött éve, de korábban, mint Gertrúd halálának tényleges időpontja.

Kérdés mármost, hogy a gyilkosság okaként a németgyűlöletet megjelölő kútfők tradícióján belül pontosan hol kell elhelyeznünk az Admonti Évkönyvet. A Li-

---

195–196.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 228.; *Alexander Beihammer*: Die alpenländische Annalengruppe [AGS] und ihre Quellen. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 106(1998) 322.

21 „Hisdem temporibus Ungari facta concussione regni sui et mota seditione maxima Gerdrudem reginam in odium Teutonicorum interfecerunt Andrea rege ibidem consistente. Leupoldus quoque dux Austrie et Styrie dum ibidem adesset, ab Ungaris perendus inquiritur, set divina se protegente gratia licet laboriose, salvus tamen et incolumnis in terram suam regressus est, et hoc postea quam de expeditione quam in Yspanias contra hereticos moverat et a Kalatra redierat”. MGH SS IX. 592.; Gombos I. 1718. sz.

pót hercegre vonatkozó, helytállóan tűnő, sehol másutt nem szereplő értesülés alapján annyi mindenesetre igen valószínűnek tűnik, hogy a szövegrészlet forrása osztrák vagy stájer kútfő lehetett; s mivel a merénylet okát illetően a szöveg ugyanazt, a klasszikus latin normarendszer szerint szabálytalan szerkezetet (*in odium Teutonicorum*) használja, mint a Göttweigi Évkönyv, magunk úgy véljük, hogy a két annales vonatkozó részlete valószínűleg közös előzményre vezethető vissza. Közvetlen szövegkapcsolatban azonban semmi esetre sem lehetnek egymással: a Göttweigi Évkönyv vonatkozó feljegyzése azért nem lehetett az admonti annalesben szereplő híradás kizárólagos forrása, mert kevesebb információ szerepel benne; a stájerországi kútfő ránk maradt redakciójából pedig azért nem vezethetjük le közvetlenül az alsó-ausztriai munka témánkba vágó részletét, mert ez utóbbi nem vette át az Admonti Évkönyv fent részletezett kronológiai tévedését.

4. Az iménti három kútfővel ellentétben a Kölni Királykrónika folytatása<sup>22</sup> szinte minden részletében menthetetlenül torz históriát hagyományoz ránk, rá-

22 *Chronica regia Coloniensis / Annales Colonienses maximi*: a világ teremtésétől 1220-ig ívelő, s teljes kéziratban legkorábban a 15. századból fennmaradt történeti munka keletkezési körülményei vitatottak, s hasonlóképp nincs egyetértés azzal kapcsolatban sem, hogy teljes szövegállományát pontosan hány redakciós fázisra bonthatjuk. Kútfőnknek a témánk szempontjából érdekes részletet tartalmazó, 1175–1220 közötti anyagát Georg Waitz először mint a Kölni Királykrónika első folytatását jelentette meg (MGH SS XXIV. 3.), de a későbbiekben ő maga szögezte le, hogy az első folytatás tulajdonképpen csak 1199-ig tart, az 1200–1220 közötti részeket már egy újabb redakciós fázis termékének kell tekintenünk (MGH SS rer. Germ. XVIII. X–XIII.). A forrás keletkezési helyét Waitz lényegében az 1175-ig terjedő részek első modern kiadását gondozó Karl Pertz véleményét (MGH SS XVII. 723.) követve Kölnbe helyezte, bár az 1200–1220 közötti ún. második folytatás szerzőjével kapcsolatban azt a lehetőséget is felvetette, hogy ez esetleg xanteni lehetett. Szintén Waitz volt az első, aki rámutatott: az 1200–1220 közötti eseményekről szóló, megbízhatatlanoknak tűnő híradások jelentős késéssel kerülhettek a Kölni Királykrónika anyagába – hiszen erre egyfelől maga a szöveg is több helyen utal, másfelől emellett tanúskodik a kirívóan sok tévedés is, különösen a dátumhibák (MGH SS XXIV. 3.; MGH SS rer. Germ. XVIII. XIII.). Waitznak a kútfő keletkezési helyére vonatkozó, fenti véleményét a szakirodalom a közelmúltig egyöntetűen osztotta (RF III. 315.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 105–109.; *Franz-Josef Schmale*: *Chronica regia Coloniensis*. In: *Verfasserlexikon. Die deutsche Literatur des Mittelalters. I–XIII.* [ = VL] Hrsg. Kurt Ruh–Burghart Wachinger. Berlin–New York, 1977–2007.<sup>2</sup>, I. 1255–1256.). Újabban viszont Manfred Groten komoly érveket hozott fel amellest, hogy a Kölni Királykrónika teljes korpusza (vagyis az első redakció során készült alapszöveg és annak valamennyi folytatása 1220-ig) nem az érseki városban, hanem a bajorországi Siegburg (Michaelsberg) bencés monostorában készült. Groten elsősorban tartalmi elemek alapján vitatja a fennmaradt szövegállomány Waitz által javasolt tagolását is: szerinte az 1174-ig ívelő alapszöveget az első folytatás az 1175–1186, a második pedig az 1187–1199 közötti évek eseményeiről szóló feljegyzésekkel bővítette. Az 1200–1220 közötti hírek – s köztük a Gertrúd elleni merényletről szóló részlet – Grotennél a harmadik folytatás anyagához tartoznak, amely a német történész szerint 1215 után keletkezett (*Manfred Groten*: *Klösterliche Geschichtsschreibung: Siegburg und die Kölner Königschronik*. *Rheinische Vierteljahrsblätter* 61[1997] 68–70.; megjegyzendő azonban, hogy a siegburgi kapcsolat lehetőségét már Franz-Josef Schmale is felvetette, jóllehet csupán egyetlen, 1158-i adat kapcsán, ld. *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 107.). Az általunk ismert legfrissebb szakirodalom sem Waitz korábbi elképzelése, sem Groten újabb teóriája mellett nem foglal egyértelműen állást (*A. Sommerlechner*: i. m. 570.).



adásul hibás, 1210-i évszám alatt: „A magyarok királya, miután valami erősséget az övéi révén ostrommal bevenni nem volt képes, felesége tanácsára – aki a németek népéből származott – azokból a németekből állítván sereget, akik a földjén időztek, a már mondott erősséget komoly hadi veszedelem nélkül, rövidesen leigázta; amiért is egyfelől igen sok ajándékkal, másfelől igen sok tisztséggel gazdagítottatta őket. A magyarok pedig irigykedvén és pirulván, hogy őket mintegy hitványabbnak tartják és lenézik, megölni készültek a királyt, ami nem maradt rejtve a királyné előtt. Ezért késő éjszakai órán, miután mindenkit mélyen elnyomott az álom, a király, akit a királyné figyelmeztetett, kevés emberrel elmentek, felesége viszont az övéivel a táborban maradt – úgy ítélte ugyanis meg, hogy őt, vagyis női nemét az ellenség jobban kímélni fogja, mint a királyt. Még nem jutott túlságosan messze a király, mikor íme: a magyarok fegyveres kézzel, megvadult elmével a király táborára rontanak, a királyt halálra keresik, majd pedig megbizonyosodván arról, hogy távozott, vadállati módon a királynéra rontanak kegyetlenül, megsebesítik, leterítik, kezeit, amelyeket könyörögvén előre nyújtott, levágják, és ekképp minden vadállatnál kegyetlenebbül, lándzsákkal és karókkal mindenfelől átdöfvén végül nyomorúságosan meggyilkolták. A király – értesülvén erről az oly igen embertelen bűnről – hatalmas fájdalomtól csigázva őrijongásban és haragban tör ki, és a büntettnek nemcsak az elkövetőit, de még támogatóikat is, elfogván őket, kegyetlen és keserű halállal emészti el.”<sup>23</sup>

A magyarok dühe ezek szerint nem Gertrúd, hanem a király ellen irányult volna, aki csak az utolsó pillanatban nyert egéruat a gyilkosok elől – fentebb említettük, hogy a források többségének egybehangzó közlésén nyugvó, elfogadott eseménytörténeti rekonstrukció szerint minden éppen ellenkezőleg zajlott: a merénylők eleve a királyné életére törtek, ráadásul olyan időpontot választottak tervük végrehajtásához, amikor az uralkodó távol volt az ország közepétől. Az egészében véve nyilvánvalóan hiteltelen mesének mégis van néhány olyan eleme, amely esetleg segíthet pontosabban is elhelyeznünk a Kölni Királykrónika folytatását a merénylet háttérében németellenes érzelmeket láttató hagyományon belül. Ilyen elsőként az a részlet, amely szerint a király a közelben tartóz-

23 „Rex Ungarorum cum per suos munitionem quandam expugnare non posset, consilio uxoris sue que ex Theutonica gente oriunda fuit, ex his qui in terra eius morabantur Theuthonicis sumens exercitum iam dictam munitionem sine magno belli periculo in brevi sibi subiugavit, unde tam muneribus quam honoribus plurimis eos ampliare curavit. Ungarii vero invidentes et se tamquam viliores ac despectui haberi erubescentes regem occidere conati sunt, quod reginam non latuit. Unde intempeste noctis hora omnibus somno graviter oppressis a regina premonitus rex cum paucis in fugam iniit ipsa cum suis in castris premanente, estimabat enim sibi, utpote sexui femineo, magis quam regi ab hostibus parcendum. Nondum rex longius processerat, cum ecce Ungarii manu armata, mente efferata in castra regis irruunt, ad occidendum regem inquirunt, quem tandem abisse pro certo cognoscentes more bestiali reginam crudeliter invadunt, vulnerant, prosternunt, manus quas supplicando protenderat abscindunt, sicque omni bestia crudeliores lanceis et contis undique perfossam demum miserabiliter occiderunt. Rex tam inhumano audito scelere stimulo doloris vehementis in furorem et in iram exardescens huius criminis non solum auctores, sed et fautores comprehensos crudeli et amara morte consumit”. MGH SS rer. Germ. XVIII. 186–187.; Gombos I. 1741. sz.

kodott, amikor feleségét lekaszabolták – emlékezhetünk: az Admonti Évkönyv híradása szerint a királyné egyenesen „András király jelenlétében” halt meg. Szintén különös figyelmet érdemel az a részlet, amely szerint Gertrúdot „a király táborában” ölték meg. Aki ezt lejegyezte, az alighanem hallott vagy olvasott róla, hogy a királynét alkalmi szállásán támadták meg a merénylők – márpedig ez a motívum a Kölni Királykrónika folytatását leszámítva, szintén csupán az Admonti Évkönyvben, illetve az eltérő hagyományt képviselő Osztrák Ritmusos Krónikában és a Bécsi Domonkos Évkönyvben található meg. Ennek alapján annyit bizonyosan kijelenthetünk, hogy a fennmaradt források közül az Admonti Évkönyv vonatkozó részlete mutatja a viszonylag legszorosabb rokonságot a Kölni Királykrónika folytatásában a magyar királyné meggyilkolását elbeszélő részlettel. Vitán felül áll az is, hogy a stájerországi kútfő híradása pontosabb, kevésbé romlott. A Kölni Királykrónika folytatásának dolgozatunk témájába vágó passzusát nézetünk szerint tehát legvalószínűbben az Admonti Évkönyv vonatkozó részlete kapcsolja (véltetően közvetetten) a történetnek a göttweigi és főképp a marbachii annales révén megőrződött, valószínűbb variánsához.<sup>24</sup>

5. Liège-i Rainer évkönyvében<sup>25</sup> mindössze egyetlen mondat olvasható a merényletről, az viszont nyilvánvalóan vagy közös forrásra megy vissza a Kölni Királykrónika folytatásával, vagy éppen ez utóbbi kútfőt kivonatolja. Rainer ugyanis szintén említi azt a fiktív részletet, amely szerint II. András kis híján maga is a gyilkosok áldozatául esett: „Magyarország királynéját palotájában a magyarok kegyetlenül és váratlan módon meggyilkolják, míg férje alig menekül

24 A Kölni Királykrónika folytatásában ránk hagyományozódott, fenti történet kétségkívül némi hasonlóságot mutat a Halics–Vohlníai Évkönyv tudósításával (ld. dolgozatunk V. csoportjában): közös a két kútfőben az évszámátvesztés (1213 helyett 1210) és az a motívum, amely szerint a merénylet alapvetően nem Gertrúd, hanem II. András ellen irányult volna; sőt közös vonás a hadjárat említése is, jóllehet ezt a Kölni Királykrónika az előzmények között említi, a Halics–Vohlníai Évkönyv szerint pedig éppen akkor került sor a gyilkosságra, amikor a király és a királyné a hadra kelt sereggel a halicsi határ felé haladt; a merénylet helyszíne pedig a német kútfőben is a király táborá. Mindennek ellenére nehéz lenne megfejtetni, hogy miféle filológiai kapcsolat köthetné össze az orosz és a német forrást. A Halics–Vohlníai Évkönyv évszámátvesztése a szakirodalom szerint azzal magyarázható, hogy a mű 13. századi szövegállományát csupán utólag, az Ipatyjev-évkönyv 14. századi egybeszerkesztése során keltették: az 1205–1289 közötti események rendre jelentős dátumhibákkal szerepelnek benne (*Font Márta*: Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek. Szeged, 2005. [Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 21.] 61.). Az tehát ennek alapján kizárható, hogy az orosz forrás azért tévesztené el a merénylet évszámát, mert a német kútfővel közös információt használt. Másfelől a Kölni Királykrónika folytatásának keletkezését Manfred Groten újabban egyértelműen a 13. századra teszi, annak alapján, hogy a művet szerinte a sieburgi bencés monostorban állították össze, s itt a későbbiekben komoly történetírói tevékenységgel nem számolhatunk (*M. Groten*: i. m. 70.). Ez pedig azt az egyébként sem túl valószínű lehetőséget is kizárja, hogy a német kútfő valamiképp a Halics–Vohlníai Évkönyv szláv nyelvű anyagának felhasználásával számolt volna be a Gertrúd elleni merényletről.

25 Reinerus Leodiensis (1155–1230 u.): a liège-i Szent Jakab bencés apátság szerzetese volt, 1179-ben Kölnben szentelték szerpappá, majd 1180-ban áldozópappá; 1197-től a liège-i monostor perjele (életrajzi adatait éppen annalesé őrizte meg). Műve a Szent Jakab apátság évkönyvének Lambertus Parvus által szerkesztett első redakcióját bővítette, javarészt 1157–1230 közötti adatokkal; egyetlen ismert kézírata 14. századi. MGH SS XVI. 632–634.; *A. Sommerlechner*: i. m. 547.

meg.”<sup>26</sup> Kútfőnk a merénylet okáról nem szól: Gertrúd haláláról kétes hitelű adatot megőrző művének besorolása a németellenes érzelmeket emlegető források közé szigorúan formai alapon tehát nem helytálló. Ugyanakkor a Kölni Királykrónika folytatásával mutatkozó rövid tartalmi egyezés mellett tanúskodik, hogy a két kútfő témánkba vágó közlései egy tőről fakadnak, csak éppen Liège-i Rainer – szigorúan ragaszkodva a monostori évkönyv hagyományaihoz – a tényekre szorítózkodó, szikár beszámolót fogalmazott meg, míg a Kölni Királykrónika folytatója élt a szabadabb műfaj kínálta lehetőségekkel, és bővebben, színebben adta elő mondandóját.

Összefoglaló jelleggel azt mondhatjuk a merénylet háttérében a németekkel szembeni ellenérzéseket gyanító híradások szemmatikai viszonyairól, hogy a közös archetípushoz viszonylag közel a Göttweigi, az Admonti, illetve a Marbachi Évkönyvben ránk hagyományozódott változatok állhatnak. A három kútfő közül az elzászi forrásban olvasható a legrészletesebb, legpontosabb tudósítás, míg az admonti annales elbeszélése kevésbé hitelesnek tűnik. A Göttweigi és az Admonti Évkönyv megfigyelésünk szerint vélhetőleg szorosabb kapcsolatban áll egymással: közös forrásuk valószínűleg egy olyan redakciós fázis lehetett, amelynek kapcsolata a Marbachi Évkönyv vonatkozó részletével jelen ismereteink szerint nem igazolható (de nem is zárható ki). Amennyiben a tradíció további két, valóságtól elrugaszkodott tagját – s különösképp a Kölni Királykrónika folytatásának anyagát – csakugyan együvé sorolhatjuk a németgyűlöletről szóló híradást hiteles történeti díszletek közé helyező többi kútfővel, úgy leginkább az Admonti Évkönyv vonatkozó részletével rokoníthatóak, s talán abból (vagy azzal közös forrásból) vezethetőek le. Liège-i Rainer annalesének vonatkozó közlése hasonlóképp vagy magából a Kölni Királykrónikából eredeztethető, vagy ez utóbbival közös kútfőből.

A királynégylkosság okaként a németekkel szembeni ellenszenvet megjelenítő tradíció kétséget kizáróan igen korán kialakult. Emellett tanúskodik első sorban az a körülmény, hogy a Göttweigi Évkönyv anyagában a merényletet csaknem egykorúnak tűnő feljegyzés említi: ennek alapján a hagyomány keletkezésének idejét vélhetően még az 1210-es évekre tehetjük.

## II. csoport

Veszprémy László a maga tipológiájában a „B” csoportba sorolta azokat a kútfőket, amelyek említik, hogy a gyilkos Péter ispán volt, illetve azt, hogy felesége halála idején II. András épp háborúba vonult Halics ellen; továbbá tudnak János esztergomi érseknek az összeesküvőkhöz intézett, kétértelmű leveléről. E hagyomány konkrét reprezentánsaként Veszprémy a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvét jelölte meg.<sup>27</sup> Saját rendszerünk II. csoportja alapvetően ugyanezt a kört

26 „Regina Hungarie in palatio suo a Hungaris crudeliter et inopinate interficitur marito suo vix evadente”. MGH SS XVI. 667.; Gombos III. 4384. sz.

27 *Veszprémy L.*: i. m. 82.

öleli fel, a kategória Veszprémy által meghatározott általános tartalmi ismérvei közül azonban kivettük János érsek levelének említését; ez ugyanis több olyan kútfőben is megtalálható, amelyek egyébként sem Péter ispán gyászos szerepéről, sem II. András távollétéről és annak okáról nem tudnak: ezek java részét saját tipológiánk III. pontjában tárgyaljuk. A II. csoport általános ismérveiként így csupán két adatot határozunk meg: egyrészt Péter ispán megnevezését gyilkosként, másrészt a halicsi háborúba készülő II. András távollétének helyes megokolását. A salzburgi főszékeskáptalan évkönyvének kívül ehhez a csoporthoz soroljuk Altaichi Hermann annalesét, Reichersbergi Magnus krónikájának folytatását (amely egyébként nem is tartalmazza az esztergomi érsek levelét), továbbá az Osterhofeni Krónika és részben a *Foundationes monasteriorum Bavariae* című kompilátum témánkba vágó anyagát is.

1. A tradíció archetípusához legközelebb álló változatot valószínűleg a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvének<sup>28</sup> kéziratai őrizték meg. Erre részint abból következtethetünk, amit a kritikai irodalom a II. csoportunkba sorolt források közötti szövegátvételek irányáról általánosságban feltárt;<sup>29</sup> részint az alábbiakban kifejtendő saját filológiai megfigyeléseink is ebbe az irányba mutatnak. A salzburgi annales szövegtöredéke nem egységes, 1277 előtti anyagán belül két hagyomány különböztethető meg: az egyiket kútfőnk legrégebbi ismert kézirata, a salzburgi Szent Péter bencés apátság levéltárának 13. századi kódexében (az úgynevezett *Codex Sanpetrinus*ban) fennmaradt szöveg képviseli,<sup>30</sup> míg a másikba tartozik az összes későbbi (a 13–14. század fordulójától a 15.

28 *Annales S. Rudperti Salisburgenses*: az érseki város főszékeskáptalanjának Krisztus születésétől 1286-ig ívelő évkönyve. Javarészt egyszerű kompilátum: 1139-ig szoros, ezt követően 1187-ig némileg lazább rokonságot mutat a garsteni és a vorauai annalesszel, vélhetően azért, mert a három szöveg azonos forrásra (legvalószínűbben az elveszett „rég” Admonti Évkönyvre) vezethető vissza. Bővebb adatokat 1195-től tartalmaz, azonban 1220-ig terjedő részei vélhetően nem egykorú, önálló feljegyzésként, hanem utólagos átszerkesztések nyomán, más kútfőkből kerültek a szövegébe. RF II. 326.; *A. Lhotsky*: i. m. 197.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 224–225., 227.; *A. Sommerlechner*: i. m. 579.

29 Ld. az egyes kútfőkhöz fűzött jegyzeteket.

30 MGH SS IX. 759.; *Oswald Redlich*: *Die österreichische Annalistik bis zum Ausgang des 13. Jahrhunderts*. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 3(1882) 534.; *Ernst Klebel*: *Die Fassungen und Handschriften der österreichischen Annalistik*. Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich 21(1928) 64.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 227. – Schmale szerint az íráskép gyakori változása a kézirat 1213–1255 közötti részletében arra utal, hogy ezek a passzusok közel egykorú feljegyzéseket tartalmaznak, nem pedig utólagosan egybeszerkesztett anyagot. Magunk nem osztozunk ebben a meggyőződésben. Schmale figyelmét nyilvánvalóan elkerülte Klebel azon megállapítása, mely szerint a *Codex Sanpetrinus* 1213–1220 közötti, viszonylag terjedelmes feljegyzései egyazon kéztől származnak, ráadásul arra sem figyelt fel, hogy – és ezt már mi tesszük hozzá – a szöveg 1216-ra teszi a valójában egy esztendővel későbbi kereszties hadjárat megindulását. A dátumhiba különösen beszédes: amennyiben tényleg egykorú feljegyzésről lenne szó, akkor legfeljebb az fordulhatna elő, hogy a korábbi eseményeket későbbre kelteztek (ti. abban az esetben, ha késve értesültek róluk), a fordítottja nehezen elképzelhető. Magunk tehát úgy véljük: a *Codex Sanpetrinus*ban fennmaradt kézirat 1213–1220 közötti részlete igenis utólagos átszerkesztés nyomát mutatja, s így természetesen a Gertrúd eleni merényletről szóló feljegyzését sem minősíthetjük egykorú híradásnak.

század végéig keletkezett) manuscriptum.<sup>31</sup> A két hagyomány 1216-ig szoros rokonságot mutat, a mondott évtől azonban szövegük teljesen elszakad egymástól: ennek alapján igen valószínű, hogy közös archetípusuk 1216-ig tartalmazhatott anyagot.

A Gertrúd elleni merényletről a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv két szöveghagyománya nem egyformán tudósít. A későbbi kódexek ekképp emlékeznek meg a gyászos eseményről: „A magyarok királynéját, miközben hitvese hadjáratot vezetett az oroszok ellen, bizonyos Péter ispán levágta; de a következő éjszakán, bűnének bosszújául, másokkal együtt magát Pétert is lenyakazták. Az esztergomi püspök [!] levelet küldött neki: A királynét megölni nem kell félnetek helyes, ha mindenki beleegyezne én nem ellenzem.”<sup>32</sup> A korábbi *Codex Sanpetrinus*ban szó szerint ugyanez a híradás olvasható, ám a kétértelmű üzenetre vonatkozó mondat nélkül; s tekintetbe véve, hogy ez utóbbi kézirat tekintendő a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv legrégebb fennmaradt változatának, logikusnak tűnik a következtetés, hogy az annales elveszett archetípusából alighanem szintén hiányzott az *amphibolicae litterae* említése. (Következő kútfőnkől, Reichersbergi Magnus krónikájának folytatásából ennél is merészebb következtetést vonhatunk majd le: ennek anyaga ugyanis szerintünk amellettnél tanúskodik, hogy a főszékeskáptalani évkönyv későbbi kézíratainak szöveghagyományában is csak 1222 után jelent meg a levél története.)

2. Reichersbergi Magnus krónikájának folytatása<sup>33</sup> a következőképp ír a merényletről: „A magyarok királynéját, miközben férje hadjáratot vezetett az oroszok ellen, bizonyos Péter ispán és mások levágták; de a következő éjsza-

31 A kutatás a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv szöveghagyományán belül Wilhelm Wattenbach nyomán három kéziratcsaládot különböztet meg: ezek közül az „A” jelű tartalmazza a legteljesebb anyagot, azonban csak 1277-ig ível; a „B” jelűnek egyetlen tagja van: a fentebb már említett Codex Sanpetrinus; a „C” jelű pedig Troppai Márton krónikájával kontaminálja a salzburgi annales „A” jelű hagyományának anyagát, s jelentőségét elsősorban az adja, hogy benne az évkönyv 1278–1286 közötti részletei is megőrződtek. Mint látható, az „A” és „C” jelű kéziratcsaládok 1277 előtti anyaga csupán annyiban különbözik egymástól, hogy az előbbi csoportba tartozó manuscriptumok nem tartalmazzák a Troppai Márton krónikájából vett részleteket (MGH SS IX. 758–760.; A. Lhotsky: i. m. 197.). A minket érdeklő adatsoroknak tehát a salzburgi évkönyv hagyományrendszerében legfeljebb két eltérő szövegvariánsa létezhet (a Codex Sanpetrinus-béli, ill. a későbbi kéziratokban – vagyis az „A” és a „C” jelű kéziratcsaládok tagjaiban – szereplő változat). Magunk ennél fogva a továbbiakban nem három, hanem csak két variánst fogunk emlegetni, s ezeket – mivel a betűjelekkel dolgozatunkban Veszprémy László forrástípológiájának csoportjait jelöljük – a félreértések elkerülése végett mint „a Codex Sanpetrinus szövegváltozatát”, ill. mint „a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv későbbi kézíratainak szövegváltozatát” fogjuk megnevezni.

32 „Regina Ungarorum sponso expeditionem contra Ruthenos movente a comite quodam Petro trucidatur, qui et ipse subsequenti nocte in ultione scleris cum aliis iugulatur. Cui episcopus de Gran misit in epistola: Reginam occidere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint non ego contradico”. MGH SS IX. 780.; Gombos I. 1490. sz.

33 Continuatio chronicae Magnus Reicherspergensis: Magnus a dél-bajorországi (ma felső-ausztriai) Reichersberg társaskáptalanjának tagja volt; 1195-ben bekövetkezett halála után világkrónikáját ismeretlen kanonoktársai 1355-ig folytatták, 1222-ig elsősorban ausztriai évkönyvek, ill. a salzburgi főszékeskáptalan annalesé alapján. Legkorábbi kézírata 13. századi. MGH SS XVII.

kán, bűnének bosszújául, feleségével és másokkal együtt magát Pétert is megölték.”<sup>34</sup>

A szövegpárhuzam a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvével nyilvánvaló;<sup>35</sup> miként az is első látásra szembetűnik, hogy a reichersbergi kútfő éppúgy nem tud a kétértelmű levélről, mint a salzburgi annalesnek a *Codex Sanpetrinus*ban megőrződött variánsa. Csábító gondolat lenne ennek alapján azt feltételezni, hogy a reichersbergi krónika folytatója a *Codex Sanpetrinus* szövegváltozatát használta, csak hogy egyéb megfigyeléseink ennek egyértelműen ellentmondanak. Módszeresen megvizsgálva a reichersbergi krónika 1195-tel kezdődő folytatásának valamennyi olyan bejegyzését, amely szövegpárhuzamot mutat a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv anyagával, arra a megállapításra jutotunk, hogy az átvett részek a Gertrúd elleni merényletről szóló híradást leszámítva, minden esetben a salzburgi kútfő későbbi kódexekben megőrződött variánsával egyeznek. Perdöntő jelentőségű, hogy a reichersbergi krónika az 1216 utáni részleteiben (vagyis attól az évtől kezdődően, amikor a salzburgi évkönyv két kézirati hagyományának szövege teljesen elszakad egymástól) szintén a főszékeskáptalani annales későbbi kézirataival mutat egyezést, ellenben semmiféle rokonságba nem hozható a *Codex Sanpetrinus* szövegváltozatával. Mindez nézetünk szerint elégségesen bizonyítja, hogy Reichersbergi Magnus krónikájának folytatója a salzburgi főszékeskáptalani évkönyvnek a későbbi kéziratokban fennmaradt szövegvariánsát (pontosabban ennek elveszett előképét) használta.

Kérdés viszont ezek után, hogy miért nem szerepel mégsem a reichersbergi kútfőben a kétértelmű levél története, ha egyszer valószínű forrásának, a salzburgi évkönyv későbbi redakciójának valamennyi ismert kéziratában megtalálható. Elvileg felvethetjük azt a lehetőséget, hogy a reichersbergi krónika folytatója ehelyütt egyszerűen kivonatolta forrását. Ezt a feltételezést azonban semmi esetre sem erősíti, hogy 1222-ig (ameddig a reichersbergi kútfő anyagában kimutatható a salzburgi annales használata)<sup>36</sup> vizsgálataink szerint a főszékeskáptalani évkönyv valamennyi feljegyzését szinte szóról szóra áttemelték a reichersbergi krónikába: miért éppen az esztergomi főpásztor üzenetének anekdotikus történetét húzták volna ki egyedülként az anyagból? Sokkal valószínűbbnek tartjuk, hogy az *amphibolicae litterae* története azért nem szerepel a reichersbergi kútfőben, mert nem szerepelt annak forrásában sem: vagyis nem kevesebbet állítunk, mint hogy a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv későbbi szövegvariánsának is létezett egy olyan, 1222 után keletkezett redakciós fázisa, amelyből a kétértelmű levélről szóló adat még hiányzott. Nézetünk

440–441.; RF VII. 394.; *A. Lhotsky*: i. m. 228.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 208.; *F. J. Worstbrock*: Magnus von Reichersberg. In: VL XI. 956–957.

34 „Regina Hungarorum marito expeditionem contra Ruthenos movente a comite quodam Petro et a quibusdam aliis trucidatur, qui et ipse subsequenti nocte in ultione sceleris cum uxore sua simul et aliis occiduntur”. MGH SS XVII. 526.; Gombos I. 1740. sz.

35 MGH SS XVII. 526.

36 *A. Lhotsky*: i. m. 228.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 208.



szerint ebből az elveszett redakciós fázisból vezethető le egyik részről a Gertrúd elleni merénnyel kapcsolatban Reichersbergi Magnus krónikájának folytatásában megőrződött híradás, másik részről a salzburgi annales későbbi kézírataiban szereplő változat, illetve ez utóbbin keresztül az alább következő három kútfő témánkba vágó részletei.<sup>37</sup>

3. Az Altaichi Hermann annalesében, az Osterhofeni Krónikában, az augsburgi bencés monostor évkönyvében és a *Fundationes monasteriorum Bavariae* című kompilátumban a megőrződött adatsorok csaknem betű szerint megegyeznek. Mivel közülük Hermann apát műve<sup>38</sup> a legrégebb, nyilván ez lehetett a közvetítő kapocs a salzburgi évkönyv és a többi munka között. „Gertrúdot, a magyarok királynéját, Szent Erzsébet anyját, miközben hitvese hadjáratot vezetett az oroszok ellen, bizonyos Péter ispán levágta; de a következő éjszakán, bűnének bosszújául, másokkal együtt magát Pétert is lenyakazták. Az esztergomi püspök [!] kétértelmű levelet küldött neki: A királynét megölni nem kell félnetek helyes, ha mindenki beleegyezik én nem ellenzem.”<sup>39</sup> Hermann két ponton módosított a főszékeskáptalani évkönyv témánkba vágó részletén: egyrészt pontosabban meghatározta, hogy ki volt a meggyilkolt magyar királyné: Gertrúd, Szent Erzsébet anyja; másfelől némiképp változtatott az esztergomi „püspök” üzenetén, ezzel csekély mértékben banalizálva az amúgy is hibátlan szójátékot alkotó, tökéletesen szabályos latin szöveget.

37 További – jóllehet apró – különbség a reichersbergi krónika anyaga és az általunk III. csoportnak nevezett kör összes többi tagja között, hogy kútfőnk egyedülként nem a „sponsus”, hanem a házastársi viszonyt kánonjogi tekintetben helyesebben megjelölő „maritus” kifejezéssel határozza meg Gertrúd férjét.

38 *Annales Hermanni Altahenses*: a szerző 1200–1201 körül született, 1242-től a bajorországi Niederaltaich bencés monostorának apátja volt; 1273–1275 között halt meg. A kutatás összesen hat történeti művet tulajdonít neki, köztük az 1137–1273 közötti adatokat tartalmazó évkönyvet, amely Michelsbergi Frutolf és Aurai Ekkehard krónikájának folytatásául készülhetett. Szövege 1234-ig elsősorban Freisingi Ottó és Viterbói Gottfried műveiből vett híreket vegyít össze a salzburgi főszékeskáptalani évkönyvek, továbbá a melki, az admonti és a regensburgi annales anyagával. RF V. 455–456.; MGH SS XVII. 351–360.; *Theodor Wichert*: Die Annalen Hermanns von Nieder-Altaich. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte 1(1876) 371–393.; *Paul Fridolin Kehr*: Hermann von Altaich und seine Fortsetzer. Göttingen, 1883.; *Katharina Colberg*: Hermann von Niederaltaich. In: VL III. 1076–1080.; *Michael Müller*: Die Annalen und Chroniken im Herzogtum Bayern 1250–1314. München, 1983. (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte 77.) 5–52.; *A. Sommerlechner*: i. m. 575.

39 „Gertruda, regina Ungarorum, mater Sancte Elysaabeth, sponso expeditionem contra Ruthenos movente a comite quodam Petro trucidatur, qui et ipse subsequenti nocte in ultione scleris cum aliis iugulatur. Cui episcopus de Gran misit in epistola amphiboloica: Reginam occidere nolite timere bonum est, et si omnes consentiunt non ego contradico”. MGH SS XVII. 386.; Gombos II. 2772. sz.

4. Az Osterhofeni Krónikában<sup>40</sup> szó szerint ugyanaz szerepel a merényletről, mint Altaichi Hermann művében.<sup>41</sup>

5. Az augsburgi bencés monostor évkönyvben<sup>42</sup> ugyancsak a niederaltaichi apát munkájával egyező tudósítást olvashatunk,<sup>43</sup> de ez egyáltalán nem meglepő, hiszen kútfőnk 1300-ig terjedő részében tudhatólag Altaichi Hermann évkönyvének Heirich Stero által továbbírt niederaltaichi folytatását kivonatolja, illetve kontaminálja Troppau Márton világkrónikájából vett adatokkal.<sup>44</sup>

6. A *Fundationes monasteriorum Bavariae* című kompilátum<sup>45</sup> szintén Altaichi Hermann szavait visszhangozza a királynégyilkossággal kapcsolatban.<sup>46</sup> Mindössze annyit változtat, hogy hibás, 1211-i évszám alatt tárgyalja az eseményt, még hozzá azt követően, hogy kevéssel előbb egyszer már 1200-nál is Gertrúd halálhíret költötte (ez utóbbi téves értesülést, mint arról még szó lesz, kútfőnk vélhetően a diesseni bencés monostorban keletkezett forrásból meríthette).

7. A Leobeni Névtelen krónikája<sup>47</sup> kétszer is ír a merényletről: 1213-nál és 1217-nél – az utóbbi helyen azonban rövid, mindössze négy szóból álló tudósi-

40 Chronicon Osterhoviense / Annales Osterhovienses: a bajorországi apátság a premontrei szerzetesrend egyik legjelentősebb történetírói műhelyének számított a középkorban. Az itt keletkezett krónika első redakcióját valószínűleg 1306 körül állíthatták össze: ez javarészt Altaichi Hermann krónikájának Heinrich Stero tollából kelt folytatását egészíti Szent Corbianus életrajzából, Szent Norbert ún. Későbbi Legendájából, a salzburgi főszékeskáptalan és a garsteni bencés apátság évkönyvéből, ill. Freisingi Ottó és Troppau Márton krónikájából vett adatokkal; önálló részleteket nagyobb mennyiségben csak 1275-től tartalmaz. 14. századi, eredeti kéziratban maradt ránk. RF III. 402.; *Norbert Backmund*: Die mittelalterlichen Geschichtsschreiber des Prämonstratenserordens. Averbode, 1972. 40–46.; *M. Müller*: i. m. 117–130.

41 MGH SS XVII. 543.; Gombos I. 1445. sz.

42 Annales SS. Udalrici et Afrae Augustenses: az augsburgi bencés monostorban a 14. század közepén keletkezett kútfő szerzői Ulrich Welling és bizonyos Konrád testvér; az 1106–1334 közötti évekre tartalmaz anyagot; kézírata nem maradt fenn: 1600-i és 1624-i kiadásából ismert. RF II. 250.; MGH SS XVII. 428–429.; *M. Müller*: i. m. 137–143.

43 MGH SS XVII. 431.; Gombos I. 486. sz.

44 MGH SS XVII. 428.

45 *Fundationes monasteriorum Bavariae / Compilatio chronologica rerum Boicarum*: az ismeretlen szerző által lejegyzett, önállóan alkotás az 1000–1388 közötti időszak eseményeit tárgyalja; keletkezésének kora a 14. század végére tehető. RF III. 524.; *Georg Leidinger*: *Fundationes monasteriorum Bavariae*. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte 24(1898) 671–717.; *Volker Honemann*: *Fundationes monasteriorum Bavariae*. In: VL II. 1010–1011.; *Alois Schmid*: *Die Fundationes monasteriorum Bavariae. Entstehung – Verbreitung – Quellenwert – Funktion*. In: *Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein im späten Mittelalter*. Hrsg. Hans Patze. Sigmaringen, 1987. (Vorträge und Forschungen 31.) 581–646.

46 *Scriptores rerum Boicarum*. I–II. Ed. Andreas Felix Oefelius. Augsburg, 1763., II. 335.; Gombos I. 595. sz.

47 Anonymi Leobensis Chronicon: tekintélyes részben János viktringi apát Liber certarum historiarum c. világkrónikáján alapuló, kisebb hányadában a leobeni domonkos kolostor évkönyvéből és a 14. század végi ún. kreamsi töredékekből merítő kompilátum, a 14. század második felében keletkezhetett; anyaga Krisztus születésétől 1343-ig ível. Lehetséges keletkezési helyként Bécsset vagy Heiligenkreuzot, ill. újabban ismét a stájerországi Leoben ágostonos monostorát említi a szakirodalom. Részben autográfának tekintett kéziratban maradt ránk. RF II. 360–361.; *A. Lhotsky*: i. m. 299–304.; *Siegfried Haider*: *Untersuchungen zu der Chronik des*

tást közöl,<sup>48</sup> amelyet csekély terjedelménél fogva nem érdemes különösebb filológiai elemzésnek alávetnünk. Az 1213. év eseményei között annál terjedelmesebben értekezik a gyilkosságról: „Szent Erzsébet anyját megöli [...] egy nemes úr, a váradi Péter, mivel a királyné tudtával mocskolta be annak öccse, Egbert emennek a feleségét. Miután a gáztett miatt levelesítették, javait Béla, a [királyné] fia elragadta, és várából ciszterci monostort alapított, amelyet Bélakútnak neveznek. Egy püspök, mikor annak haláláról tárgyaltak, ezt írta: A királynét meggyilkolni nem kell félnetek helyes ugyanis ha mindenki beleegyeznék én nem ellenzem. Az [összeesküvők] gyülekezete pedig a szavak áthelyezésével menti magát.”<sup>49</sup> Kútfőnk tehát a Péter ispán bűnösségére vonatkozó adatot a Gertrúdot kerítőnként ábrázoló (általunk alább IV/A. pontban tárgyalandó) hagyomány különösen romlott változatával kontaminálja.

Tévedései szembeötlőek: egyetlen személyben egyesíti Bánk és Péter alakját, de Gertrúd nagytermészetű fivéréként sem Bertholdot szerepelteti, hanem Egbert bambergi püspököt, aki ugyan 1208-tól valóban huzamosabb ideig a magyar udvarban tartózkodott, de két évvel a merénylet előtt, 1211-ben visszatért egyházmegyéjébe.<sup>50</sup> A Leobeni Névtelen krónikájának témánkhoz vonható részlete tehát szinte teljes egészében romlott formát mutat – egyetlen hiteles adatsort azonban mégis találhatunk benne, ráadásul ennek adatait más külföldi forrásunk nem tartalmazza. A bélakúti ciszterci monostort ugyanis valóban azzal a birtokállománnyal fundálta Béla ifjabb király, amelyet anyja gyilkosától, Turoy (az alapítólevélben: Gurwey) fia Pétertől koboztak el;<sup>51</sup> s a települést más néven csakugyan Péterváraként említik okleveleink.<sup>52</sup> Gyanítható, hogy ezeket az in-

„Anonymus Leobienensis”. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 72(1964) 364–381.; Eugen Hillenbrand: Anonymus Leobienensis. In: VL I. 371–372.; Paul Uiblein: Die Quellen des Spätmittelalters. In: Die Quellen der Geschichte Österreichs. Hrsg. Erich Zöllner. Wien, 1982. (Schriften des Instituts für Österreichkunde) 99.; M. Müller: i. m. 162–164.; Winfried Stelzer: Studien zur österreichischen Historiographie im 14. Jahrhundert. I. Die Chronik des „Anonymus Leobienensis” und die Leobener Martins-Chronik. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 103(1995) 369–391.

48 *Scriptores rerum Austriacarum veteres ac genuini. I–III.* (= SRA) Ed. Hieronymus Pez. Lipsiae–Ratisbonae, 1721–1745., I. 803.; Gombos I. 592. sz.

49 „Mater Sancte Elizabeth occiditur [...] a nobili viro Petro de Wardino, quia ipsa conscia per fratrem Egbertum stuprata fuit uxor eius. Cuius bona Bela filius eius ipso pro stupro [pro]scripto diripuit, et ex castro eius monasterium Cisterciensis ordinis, quod Fons Bele dicitur, fundavit. Episcopus quidam, dum mors eius tractaretur, scripsit: Reginam interficere nolite timere bonum est enim si omnes consenserint ego non contradico. Et conventus transpositione verborum se salvat”. RA I. 801–802.; Gombos I. 592. sz.

50 *Pauler Gy.*: i. m. II. 43–44.

51 1237: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. (= ÁUO) Közzéteszi: Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., VII. 28. – Az alapítás körülményeire ld. *Ferenc L. Hervay*: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria. Roma, 1984. (Bibliotheca Cisterciensis 7.) 133.; *Takács Miklós*: A bélakúti/péterváradi ciszterci monostor. *Újvidék*, 1989. 11–15.; *Keglevich Kristóf*: A ciszterci nagykáptalan és a magyar apátságok a középkorban. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 20(2008) 1–2. sz. 25.

52 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV. Bp. 1963–1998., I. 230.

formációkat osztrák vagy stájer területen még leginkább a ciszterci közösségek őrizhették; azonban ennél pontosabban nem tudjuk meghatározni azt a kört, amelyből kútfőnk értesülése származhatott. Mivel a bélakúti monostor a ciszterci renden belül nem valamely osztrák vagy stájer apátság, hanem a champagne-i Troisfontaines leánya volt, a filiációs rendszer ismerete sem segít közelebb minket a megoldáshoz.

A II. csoport többi tagjához képest mutatkozó, ciszterci provenienciájának tűnő adattöbblettől függetlenül lehetséges, hogy kútfőnket szövegtani rokonság fűzi a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv szemmatikai leszármazottainak köréhez. Erre elsősorban abból az igen halvány nyomból következtethetünk, hogy a Leobeni Névtelen krónikájában is együtt szerepel Péter ispán megnevezése és a kétértelmű levél említése – ráadásul az üzenet szerzője a salzburgi annales köréhez hasonlóan ezúttal is „egy püspök”. Mindez azért lehet különösen érdekes, mert a Leobeni Névtelen forrásai között a szakirodalom mind ez idáig nem tartja számon a salzburgi annaliztikát vagy annak leágazásait. Ahhoz azonban, hogy pontosabban is azonosíthassuk kútfőnk témánkba vágó értesülésének konkrét forrását, nem rendelkezünk elegendő adattal.

Az általunk II. csoportként megkülönböztetett források közös ismérvei: Péter ispán megnevezése Gertrúd gyilkosaként, illetve II. András király távollétének helytálló megokolása. Kétségtelen, hogy az ebbe a csoportba sorolható kútfők archetípusa a salzburgi főszékeskáptalan évkönyvének tradícióján belül keresendő, miképpen az is, hogy az érseki város annalesének más-más redakcióját használta Reichersbergi Magnus krónikájának folytatója, s megint másikat Altaichi Hermann, akinek a művéből az Osterhofeni Krónika, az augsburgi bencés évkönyv és a *Foundationes monasteriorum Bavariae* című munka szerzői merítettek. A Leobeni Névtelen krónikáját nem tudjuk pontosabban elhelyezni a tradíció többi tagja között. II. csoportunk valamennyi ismert tagja – kezdve a főszékeskáptalani évkönyvnek a *Codex Sanpetrinus*-ban megőrződött, legkorábbi fennmaradt szövegével – esztergomi püspökről szól az adomaként emlegetett kétértelmű levél kapcsán: az *amphibolicae litterae* motívuma tehát a II. csoport forrásainak anyagában már legkorábbi ismert változatában is bizonyosan torzult formát mutat.

A feltárt összefüggések ahhoz is közelebb visznek, hogy pontosabban meghatározhassuk annak a hagyománynak a keletkezési évkörét, amely egyaránt tud Péter ispán bűnösségéről és II. András király távollétének okáról. A merényletről szóló híradás valószínűleg már 1216-ban (vagy kevéssel később) megjelent a salzburgi főszékeskáptalan évkönyv elveszett archetípusának anyagában. Erre abból következtethetünk, hogy az információ egyaránt (még hozzá a kétértelmű levél történetét is) szerepel a mondott annales kéziratának mindkét családjában: a *Codex Sanpetrinus*-béli és a későbbi manuscriptumok által képviseltben is, márpedig ezek anyaga – mint arról fentebb már szót ejtettünk – 1216-tól teljesen elválik egymástól. Ennek a felismerésnek az a jelentősége, hogy mintegy hetven esztendővel korábbi időpontra teszi II. csoportunk (vagy Veszprémy László „B” csoportja) hagyományának keletkezési évkörével kapcsolatban meghatározható *terminus ante quem*-et, ame-

lyet a salzburgi évkönyv teljes korpuszának záródását figyelembe véve ez idáig csupán 1286-ra helyezhettünk. Ez egyben azt is jelenti, hogy a Péter ispán bűnösségére és II. András távollétére vonatkozó adatok nagyjából ugyanakkor jelentek meg a külhoni elbeszélő forrásokban, mint a merényletet a magyarországi németgyűlölettel magyarázó motívum; vagyis az elbeszélő kútfők anyagában II. csoportunk képviseli az egyik legkorábbi tradíciót a merényletről. Hasonlóképp az is igen valószínűnek látszik, hogy az esztergomi érsek kétértelmű levelének története csakis 1222 után kerülhetett a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv német kéziratának szövegébe. Az anekdota nem szerepel ugyanis Reichersbergi Magnus krónikájának 1195-től 1355-ig ívelő folytatásában, amely pedig 1222-ig a salzburgi annales valamennyi adatát szó szerint átveszi.

### III. csoport

Forrásaink ezen körét a köti egybe, hogy tudnak az esztergomi érseknek az összeesküvőkhöz intézett állítólagos leveléről, amely a hangsúly (avagy írásban a dictamen-jelek) változtatásával a királynégyilkosságra való felbujtásként és tiltásként is magyarázható. A III. csoportba tartozó kútfők arról is tudni vélnek, hogy a levél kapcsán a magyar király III. Ince pápa előtt perbe fogta az érseket. Mint arra emlékezhetünk, a salzburgi főszékeskáptalani évkönyv későbbi kézírataiban és azok sztemmatikai leszármazottaiban a levél története szintén megtalálható volt, azonban rövidebb és romlottabb formában: ott ugyanis nem szerepelt a pápa előtt zajló perre vonatkozó adat, az esztergomi főpásztort pedig püspöknek nevezték. A III. csoportunkba sorolt források közös jellemzője a levél történetének pontosabb ismeretén túl az a negatívum is, hogy más konkrét adatot nem tartalmaznak a merényletről. Signai Buoncompagno *Rhetorica novissima* című traktátusát, Troisfontaines-i Alberik világrónikáját, valamint Matthew of Paris két művét soroljuk ide.

1. Signai Buoncompagno *Rhetorica novissima* című tankönyve<sup>53</sup> különleges műfajt képvisel az általunk vizsgálat alá vont források közt: nem szoros értelemben vett történetírói alkotás. Érthető, hogy a merénylet történetéből is egyetlen motívumot ragad ki: „Miképpen hozott létre Ince pápa *amphiboliát* a pontozás megváltoztatásával. Bevádolták Ince pápa előtt az esztergomi érseket a királyné halálával kapcsolatban egy levél miatt, amelyet a gyilkosokhoz intézett, és amelynek a tartalma ez volt: A királynét megölni helyes félni nem kell, és ha mindenki beleegyeznék én nem tiltakozom. A levél állítása világos volt, és elég-séges bizonyítéknak tűnt. De a pápa, aki erősen pártját fogta az érseknek, eképp kezdte megváltoztatni a szüneteket. *A királynét megölni helyes félnetek* – és

53 Boncompagnus de Signa (1170 k.–1240 k.): az ars dictaminis tanára volt 1194-től a bolognai, a velencei, a reggioi, majd a padovai, végül ismét a bolognai egyetemen. *Rhetorica novissima* c. traktátusát 1215–1235 között készítette. RF II. 554–556.; R. Manselli: Boncompagnus. In: Lexikon des Mittelalters. I–X. (= LMA) München–Zürich, 1980–2000., II. 408–410.

a *félnetek* után pontot tett. Ennél a kifejezésnél is: *nem kell* – mondathatárt hozott létre egy ponttal. *És ha mindenki beleegyeznék* – ide vesszőt tett; aztán azt mondta: *én nem* – és lezárta a mondatot. Végül ennél a szónál: *ellenzem* – végső mondathatárt hozott létre egy ponttal. Ekképp pedig – nem mint bíró, hanem mint barát – felmentette az említett érseket Magyarország királyának vádjá alól.<sup>54</sup> Mivel Buoncompagno szónoklattani traktátusa 1235-ban már készen volt, az esztergomi érsek üzenetének ez a legkorábbi írott emléke. Az értesüléshez szerzőnk legvalószínűbben a pápai udvarban juthatott, ahol 1229–1234 között tartózkodott.<sup>55</sup> Amennyiben a levél szóbeli csatornákon is terjedő történetének írott archetípusát keressük, úgy első helyen a *Rhetorica novissima* jöhet szóba.

2. Külhoni kútfőink közül Troisfontaines-i Alberik világkrónikája<sup>56</sup> őrizte meg a legrészletesebb adatokat a 13. század első felének magyar történetéről. Természetesen a merényletet is megemlíti: „Magyarország királynéját, Gertrúdot, András király feleségét az előkelők és a bárók összeesküvése meggyilkolja; három fiú és két leány marad utána. Ennek a királynénak a haláláról pedig közismert János esztergomi érsek kétértelmű levele, amelynek kettős szerkezete van, olyképpen, hogy az egyik révén úgy tűnik, hogy az érsek beleegyezik a királyné megöletésébe, a másik révén pedig, hogy szót emel ellene. Ez utóbbi révén menekült meg – úgy mondják – a pápa ítéletétől. Levelének tartalmát a következőképp adják elő: A királynét megölni nem kell félnetek helyes, ha mindenki beleegyezne én nem ellenzem.”<sup>57</sup>

54 „Qualiter papa Innocentius amphibologiam produxit ex mutatione punctorum. Impetebatur coram papa Innocentio Stygoniensis archiepiscopus de morte regine per litteras, quas interfactoribus destinavit, quarum tenor talis erat: Reginam occidere bonum est timere nolite, et si omnes consenserint ego non contradico. Plana erat expositio litterarum et argumentum necessarium videbatur. Sed papa, qui partem archiepiscopi confovebat, puncta cepit taliter variare: »Reginam occidere bonum est timere« – et post »timere« faciebat punctum. Et de hoc verbo: »nolite« faciebat unam distinctionem cum puncto. »Et si omnes consenserint.« Hic faciebat punctum suspensivum; post dicebat: »Ego non«, et cunctabat plane. Demum de hoc verbo: »contradico« faciebat distinctionem finalem cum puncto plano. Et ita non sicut iudex, sed velut amicus dictum archiepiscopum ab impetitione regis Hungarie liberavit.” Steven M. Wight szövegkiadását idézi: *Szovák Kornél: Boncompagnus. (Adalék a XIII. század eleji magyar történet külföldi forrásaihoz)*. In: „Quasi liber et pictura”. Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Bp. 2004. 505.

55 *Szovák K.*: i. m. 505.

56 Albericus Trium Fontium (mh. 1251 u.): a Champagne-i Troisfontaines ciszterci monostorának szerzetese volt. A világ teremtésétől 1241-ig ívelő krónikáját 1232 körül kezdhetné írni, s 1251-ben még bizonyosan dolgozott rajta; a mű legkorábbi fennmaradt kézírata 14. századi. RF II. 167–168.; MGH SS XXIII. 630–640., 671–673.; *Latzkovits L.*: i. m. 16–17.; *Almási Tibor: Albericus Trium Fontium*. In: KMTL 35.; *A. Sommerlechner*: i. m. 542–543.

57 „Regina Hungarie Gertrudis, uxor regis Andree per conspirationem principum et baronum de Hungaria interficitur, tribus filiis et filiabus duabus superstibus relictis. De morte autem huius regine quedam archiepiscopi Iohannis Strigoniensis publicate sunt littere amfibolice duplicem habentes constructionem, ita quod per unam illarum videbatur idem archiepiscopus consentire neci regine et per aliam contradicere. Unde per istam summi pontificis iudicium dictus est evasisse. Cuius tenor litterarum talis esse perhibetur: Reginam interficere nolite timere bonum est, et si omnes consenserint ego solus non contradico”. MGH SS XXIII. 886.; Gombos I. 103. sz.



Alberik beszámolójának történeti eseménysora oly mértékben szikár, hogy filológiai alapon lehetetlen meghatározni a forrását. Mivel szerzőnk ciszterci szerzetes volt, aki a szakirodalom megállapítása szerint értesülései jelentős részét a nagykáptalanra érkezett rendtársaitól merítette,<sup>58</sup> még az is könnyen elképzelhető, hogy a Gertrúd halálára vonatkozó részletekről szóbeli úton szerzett tudomást. Sokáig ezt gyanították a János érsek levelével kapcsolatos adatokról is, a közelmúltban azonban Szovák Kornél felvetette annak lehetőségét, hogy ez esetleg a Signai Buoncompagno művében olvasott passzussal közös írásbeli forrásra is visszamehet.<sup>59</sup>

3. Matthew of Paris<sup>60</sup> két művében is említi a Gertrúd elleni merényletet, illetve a nevezetes levelet. Nagyobb Krónikájában ezt olvashatjuk: „És tudnivaló, hogy maga Erzsébet annak a királynénak volt a leánya, akivel kapcsolatban Ince pápa magyarázta meg helyesebben a következő kétértelmű beszédet, mikor közös egyetértéssel megvádoltak egy érseket: A királynét megölni nem kell, félnetek helyes, és ha mindenki beleegyezne, én nem, ellenzem. Ezzel a beszéddel kapcsolatban a következő volt a vádaskodó értelmezése: A királynét megölni nem kell félnetek, helyes, és ha mindenki beleegyezne, én nem ellenzem. És így a könyörület magyarázó révén közbejött segítség által szabadult meg, akit bevádoltak.”<sup>61</sup> *Az angolok története* című munka romlott szövegállományú kézírataiban hasonló tudósítást találunk, csekély többlettel – amely szerint a gyilkosságot az érsek egyetértésével hajtották volna végre a merénylők<sup>62</sup> – és tekintélyes mennyiségű, értelemzavaró másolási hibával.<sup>63</sup> A levélről szóló részlet feltűnő egyezéseket mutat a Signai Buoncompagnónál fennmaradt példaszöveggel: elvileg elképzelhető, hogy Matthew of Paris ismerte Buoncompagno munkáját (az 1215–1235 között összeállított *Rhetorica novissima* két évtized alatt valószínűleg

58 *Latzkovits L.*: i. m. 87–88.

59 *Szovák K.*: i. m. 505.

60 Matthaues Paris (1200 u.–1259): a hertfordshire-i Szent Alban bencés apátság szerzetese volt; szoros kapcsolatokat ápolt a pápai udvarral, s 1248-ban szentszéki megbízatást teljesített Norvégiában. *Chronica maior* c. műve a világ teremtésétől 1259-ig halad: 1234-ig jobbra Roger of Wendover *Flores historiarum* c. krónikáját kivonatolja, de minket érdeklő részlete önálló fogalmazatú. *Historia Anglorum* (*Historia minor*) c. munkája helyenként kivonatolja, másutt bővíti a *Chronica maior* anyagát; 1250-ben kezdte írni. Mindkét kútfőről létezik 13. század közepe, egykorúnak tűnő kézirat is. RF VII. 518–519.; MGH SS XXVIII. 74–106.; *K. Schmih: Matthaues Paris*. In: LMA VI. 399.; *A. Sommerlechner*: i. m. 553–554.

61 „Et sciendum, quod ipsa Elizabeth filia fuit illius regine, de qua per Innocentium papam interpretata est in melius hec locutio amphibologica, cum de consensu communi accusaretur archiepiscopus quidam: Reginam interficere nolite, timere bonum est, et si omnes consenserint, ego non, contradico. In qua locutione hec fuit accusantis intentio: Reginam interficere nolite timere, bonum est, et si omnes consenserint, ego non contradico. Et sic per propitium interpretem intervenientibus muneribus liberatus est accusatus”. MGH SS XXVIII. 119.; Gombos III. 3664. sz.

62 MGH SS XXVIII. 400.; Gombos III. 3665. sz.

63 MGH SS XXVIII. 400.; Gombos III. 3665. sz.

ismertté válhatott műveltebb papi körökben), de az sem kizárt, hogy a két szerző közös forrásszöveg alapján dolgozott.<sup>64</sup>

III. forráscsoportunk tagjainak közös motívuma János érsek kétértelmű levelének említése. Az ide tartozó kútfők szerint a főpapot II. András bevádolta volna III. Ince pápánál, de az egyházfő felmentette az érseket, mégpedig azért, mert rokonszenvezett vele. Érdekes, hogy ezek a kútfők azt sugallják, hogy az esztergomi főpásztor nem tudatosan alkotott *amphiboliát*: azt csak a pápa magyarázta bele a szövegbe. A hagyomány archetípusát nem lehet egyértelműen meghatározni, hiszen szóbeli úton is terjedő, anekdotikus történetről van szó. A legkorábbi, fennmaradt írott változatnak mindenesetre Signai Buoncompagno *Rhetorica novissimája* tűnik. Troisfontaines-i Alberik értesülései talán a Buoncompagno adataival közös tőről fakadhatnak, vagy esetleg szóbeli forrásból valók. Ezek a lehetőségek Matthew of Paris művei esetében is fennállnak, azonban nézetünk szerint az sem zárható ki, hogy az angol bencés már ismerte és használta Buoncompagno traktátusát. A tradíció kialakulásának idejére a legpontosabb *terminus ante quem*-et a *Rhetorica novissima* 1235-i elkészülte adja meg. Történeti szempontból a legizgalmasabb kérdés persze az, hogy mennyiben hihetünk a kétértelmű levél történetében. Ha el is fogadjuk Latzkovits László álláspontját, s a históriát afféle művelt adomának tekintjük, a tradíció viszonylag korai kialakulása és széles körű elterjedtsége abba az irányba mutat, hogy a történetet a 13. század első felében hitelesnek tekintették.

#### IV. csoport

Külhoni kútfőink két nagyobb körét vizsgáljuk itt, egyetlen csoportba vonva őket: az alább IV/A. és IV/B. pont alatt tárgyalt források ugyanis egyaránt a Bánk hitvesén tett erőszakot jelölik meg a királynégyilkosság okaként. Eltérés csupán Gertrúd szerepének megítélésében mutatkozik: míg a IV/A. pontba sorolt tradíció egyértelműen a királynét teszi felelőssé a magyar előkelő feleségén esett gyalázatért, addig a IV/B. pontban vizsgált hagyomány úgy tudja, hogy Gertrúd ártatlan volt fivére (vagy valamely más rokona) házasságtörő mesterkedéseiben, s így ártatlanul érte a férj bosszúja. Igen valószínűnek gondoljuk, hogy a királyné vétlenségét hirdető tradíció éppen a bűnösségéről szóló híresztelésekre reagált – ez a körülmény pedig szintén arra indít, hogy a két hagyományt egyetlen nagyobb csoportban egyesítsük.

<sup>64</sup> A *De fundatoribus monasterii Diessensis* anyagával mutatkozó, rövid egyezést (a „sciendum, quod” szerkezet párhuzamos használatát a szövegekben, ill. azt a tényt, hogy Gertrúd halálát a diesseni kútfő és az angol krónikás művei is Szent Erzsébettel kapcsolatban említik) magunk egyszerű véletlennek tulajdonítjuk, s nem gondoljuk, hogy Matthew of Paris művei bármiféle szövegrokonságban állnának jóval későbbinek tűnő bajorországi forrással.

## IV/A. alcsoport

Ehelyütt Veszprémy László tipológiájának „C” csoportját tárgyaljuk, vagyis azon kútfőket, amelyekben már felbukkan a Gertrúddal kapcsolatban gyakran hangoztatott közhely a királyné állítólagos kerítónői szerepéről Bánk feleségének megbecstelenítésében. Az ide tartozó forrásszövegek úgy tudják, hogy a magyar királyné játszotta bűnös szenvedélytől hevített öccse, Berthold kalocsai érsek kezére a magyar előkelő hitvesét. Veszprémy ezen kútfők köréből a Gombos Ferenc Albin forrásgyűjteményében *Fragmenta Austriaca* címen szereplő töredékre és a Bécsi Domonkos Évkönyvre hivatkozik.<sup>65</sup> Magunk az előbbi kútfővel nem foglalkozunk külön, mivel az újabb kutatás ezt a Domonkos Évkönyv kézirati hagyományán belül helyezi el: a *Fragmenta* szerzője a Gertrúd halálára vonatkozó részletet is a mondott annalesből emelte át, mindössze annyi változtatással, hogy elhibázta az évszámot: 1213 helyett 1212-t írt.<sup>66</sup> A Bécsi Domonkos Évkönyv mellett e csoporthoz soroljuk viszont középkori kútfőink közül az Osztrák Ritmusos Krónikát, Jens Enikel *Weltchronik*jét és Thomas Ebendorfer *Chronicon Austriacum*át is, sőt ezzel a hagyománnyal rokonítható a magyar gestaszerkesztményben megőrződött tudósítás is. Szintén egy magyar előkelő hitvesének megrontását láttatja a merénylet háttérében a Leobeni Névtelen krónikája, ezt azonban II. csoportunknál már tárgyaltuk.

1. Az említett kútfők közül valószínűleg az Osztrák Ritmusos Krónika<sup>67</sup> keletkezett a legrégebben: 1270 körül jegyezhatték le az alsó-ausztriai Klosterneuburg ágostonos rendházában, szerzője pedig valószínűleg magyar származású klerikus volt, aki az 1241–1242-i tatárjárást követően kerülhetett osztrák területre.<sup>68</sup> A nehézkes latinságú, érezhetően keserves munkával össze-

65 Veszprémy L.: i. m. 82.

66 Gombos II. 2275. sz.

67 *Chronicon rhythmicum Austriacum*: 877 sorból álló költemény, amely az 1099–1268 közötti eseményekkel (ezen belül főképp a Stauf-ház történetével) foglalkozik; legvalószínűbb forrása a Heiligenkreuzi Évkönyv egy azóta elveszett, korai redakciója, ill. a bécsi skót monostor szintén elveszett annalesa. Legkorábbi kézirata a 13. század végéről való. RF III. 277.; E. Klebel: i. m. 81.; A. Lhotsky: i. m. 190–191.; Gerlinde Möser-Mersky: Das österreichische „Chronicon rhythmicum”. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 73(1965) 17–38.; Erich Kleinschmidt: *Chronicon rhythmicum Austriacum*. In: VL I. 1256–1258.; A. Sommerlechner: i. m. 579–580.

68 Wilhelm Wattenbach kútfőnk névtelen alkotóját még osztrák klerikusként azonosította, aki a jeles forráskiadó feltételezése szerint szoros kapcsolatban állhatott a kalocsai főegyházmegyével, s korábban valószínűleg Franciaországban végzett tanulmányokat (MGH SS XXV. 349.). Wattenbach sajnos egyik állítását sem indokolta meg részletesebben; a krónikaszerző kalocsai kapcsolataira mindenesetre talán abból következtethetett, hogy kútfőnk szenvedélyesen megsiratja Zsámboki Smaragd kalocsai érseket (i. m. 365–366.). A szerző magyar származásának lehetőségét elsőként Jakob Werner vetette fel. A baseli egyetem könyvtárának egyik 13. század végi kéziratában talált ugyanis egy másik verses alkotást: IV. Ince pápáról és II. Frigyes császárról, s ennek szövegét és stílusát a *Chronicon rhythmicum Austriacum*éval összevetve arra a megállapításra jutott, hogy a két költemény szerzője egyazon személy volt (*Jakob Werner*: Verse auf Papst Innoenz IV. und Kaiser Friedrich II. Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche

rótt költemény viszonylag nagy teret szentel a Gertrúd elleni merényletnek: „Az ország sikerei kínozzák ama irigy, vén Keletet.<sup>69</sup> fájjalja, hogy a dolgok ekképp nyugalomban vannak. A kalocsai főpap nekihevül, s azt sugalmazza a királynénak, hogy kerítsék erőszakkal hatalmukba Bánk, a nemes férfiú hitvesét. A királyné szomorkodik, és majd belehal az aggodalomba, mit tegyen: [há-zasságot] törni uszítják! Ráveszik a nőt a dologra, s ő asszonyilag gyógyítja a

Geschichtskunde 32[1907] 601.). Ez a felismerés azért nagy jelentőségű, mert a baseli kéziratban fennmaradt vers alkotója maga nyilatkozik úgy, hogy a magyarországi tatárjárás idején három hónapot töltött a mongolok fogságában (i. m. 597–598.). Wernernek az Osztrák Ritmusos Krónika szerzőjére vonatkozó megállapítása Gerlinde Stiassni (későbbi asszonynevén: Möser-Mersky) és Alphons Lhotsky nyomán mára uralkodó nézetté vált a szakirodalomban (*Gerlinde Stiassni: Anonymi clerici Chronicon rhythmicum: ein Beitrag zur Historiographie des XIII. Jahrhunderts. Wiener Dissertation N° 19205/1955.* – idézi: *A. Lhotsky: i. m. 190.; G. Möser-Mersky: i. m. 19–20., 36.; RF III. 277.; A. Sommerlechner: i. m. 579.*

69 A problematikus értelmezésű „vén Kelet” („vetus Oriens”) kifejezéssel kapcsolatban a *Chronicon rhythmicum Austriacum* mérvadónak tekintett kiadását gondozó Wilhelm Wattenbach mindössze ennyit jegyzett meg az apparátusban: „Úgy látszik, az ördögöt jelöli, akit más néven Lucifernek neveznek” (MGH SS XXV. 355.). Magunk úgy véljük, hogy a ritka kifejezés forrását és jelentését ennél sokkal pontosabban is meg lehet határozni: legvalószínűbben Szent Jeromos 376-ban vagy 377-ben, Damasus pápához intézett leveléből (Hier.: Ep. XV, 1.) kerülhetett kútforrásként a szövegébe. Az egyháztanító a szóban forgó helyen a következőket írja: „Quoniam vetusto Oriens inter se populorum furore conluis indiscissam Domini tunicam et desuper textam minutatim per frustra discerpit [...] nunc in occidente sol iustitiae oritur, in oriente autem Lucifer ille, qui ceciderat, super sidera posuit thronum suum” (Sancti Hieronymi epistulae. I–IV. Ed. Isidorus Hilberg. Vindobonae, 1996.<sup>2</sup> [Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 64–66/2.], I. 62–63.) – vagyis magyarul: „Mivel a népeinek régi tébolyától meghasonlott Kelet az Úr szakadás nélküli és egyben szőtt köntösét lassan darabonként szétszaggatja [...] most Nyugaton kél fel az igazság napja, Keleten azonban Lucifer, aki korábban már elbukott, a csillagok fölébe helyezte trónusát” (Takács László fordítása alapján – *Szent Jeromos: Levelek. I–II.* Szerk. Takács László. Bp. 2005., I. 33. – megjegyzendő, hogy Lucifer [a. m. ’fényhozó’] latinul nemcsak a Gonosz, hanem az alkonyatkor a keleti horizonton feltűnő Esthajnalcsillag neve is). Az idézett levélnek olyan szöveghagyománya is létezik, amelyben a másolók az első tagmondat második szavát, a „furore” főnévvel egyeztetett, ritka „vetusto” melléknevet a jóval gyakoribb „vetus” szóval helyettesítették: ezt viszont alakilag már csakis az „Oriens” jelzőjeként értelmezhetjük. A banalizáció eredményeképp létrejött „vetus Oriens” szókapcsolat két középkori kódexben is megtalálható: az egyik a 9–10. században keletkezett, s a római Bibliotheca Apostolica Vaticana őrzi (Vat. lat. 14 730.), a másik pedig az íráskép tanúsága szerint 13. századi, s a bécsi Österreichische Nationalbibliothek anyagát gyarapítja (Cod. 756. – *Tabulae codicum manu scriptorum praeter Graecos et Orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum. I–X. Wien, 1864–1899., I. 125.*) A *Chronicon rhythmicum Austriacum* szerzője talán ez utóbbi kódexből meríthette a „vetus Oriens” kifejezést. Miképp a szóban forgó levél több más kéziratában, úgy a bécsiben is a fölöttébb ritka „frusta” szót (amely az eredetiben a „frustum” főnév előljárószóval bevezetett, többesszámú accusativusaként szerepel) a közismert „frustra” adverbiummal cserélték fel, s ezzel menthetetlenül zavarossá tették az első félmondatot. Amennyiben elfogadjuk azt a hipotézist, hogy a *Chronicon rhythmicum Austriacum* ismeretlen szerzője legvalószínűbben a ma Bécsben őrzött kódexből ismerhette Szent Jeromos levelét, úgy azzal is számolnunk kell, hogy a több helyen is romlott, értelmetlenné vált szöveget nyilvánvalóan nem érthette meg tökéletesen. Ez annál is inkább hihető, mivel – mint arra a szakirodalom is rámutatott (*G. Möser-Mersky: i. m. 17.*) – szerzőnk más helyeken is tévesen értelmezi forrásait.

fivért, amiből azután sokakra pusztulás köszönt. Bánk a párthíveinek panaszkozik, dühöng; azok hasonlóképp zúgolódnak, s ilyen összeesküvést szőnek: mezei sátorban a királynét meggyilkolják, és a pilisi monostorban temetik el. Azután szárba szökik a bosszú: seregnyien pusztulnak. Jaj! – sírnak az ártatlanok. Bélát megkoronázzák. Miután atyja színlel, és [Béla] anyjának halálán nem indul meg, serényen cselvetésen mesterkedik, atyja elleni gondolatokat forgat a fejében és egészen nekikeseredik, ám aztán mégis egyetértésre jut atyjával. Ennek halála után a fehérvári palotában ülnek össze: királyi vendégség készül mindenkinek, de a legtöbb vendégnek fejét veszik.”<sup>70</sup>

Wilhelm Wattenbach 1880-ban még úgy vélte, hogy az Osztrák Ritmusos Krónika szerzője semmiféle írott forrást nem használhatott, hiszen művében feltűnően sokat téved az egyes események időpontjával, sőt sorrendjével kapcsolatban is, ami – a kiváló német medievista szerint – egyértelműen szóbeli értesülésre utal.<sup>71</sup> Lényegében ugyanerre az álláspontra helyezkedett Karl Uhlirz is, amikor kijelentette, hogy kútfőnk a szóbeliségben gyökerező „népies történetírás” (*volkstümliche Geschichtsschreibung*) jellegzetes képviselője.<sup>72</sup> Ernst Klebel ezzel szemben a szöveg egyes részleteit a 13. század első felében keletkezett Heiligenkreuzi Évkönyvből vezette le.<sup>73</sup> Gerlinde Möser-Mersky ugyan nem zárta ki ez utóbbi forrás használatát, de emellett azt is bizonyítani igyekezett, hogy az Osztrák Ritmusos Krónika szerzője a bécsi úgynevezett skót monostor<sup>74</sup> elvesztett évkönyvéből is sűrűn merített, az írásos forrásokból vett adatokat pedig szóbeli információkkal egészítette ki.

---

Ugyanakkor a levél folytatásából annyi világosan kiderült számára, hogy itt Kelet és Nyugat szembeállításáról van szó, s hogy Keletet az egyháztanító Lucifer, vagyis a Gonosz birodalmának tartja.

70 „Invidus successibus regni laceratur / ille vetus Oriens, quod sic tranquillatur, / dolet, et Colocie presul inflammatur, / et regine suggerit, quod vi potiat / Banci viri nobilis uxore. Tristatur / et anxietatibus male moriatur / regina, quid faciat; rumpere consternatur. / Ducta muliebritur fratrem medelatur, / unde post exitium multis propinatur. / Banca participibus suis querelatur, / furit, fremunt pariter, sicque conspiratur: / campestri tentorio regina necatur, / et in monasterio Plis hec tumulatur. / Post succrescit ultio, fallax dissipatur. / Ve plorant innocui, Bela coronatur. / Postquam pater simulat nec mortem zelatur / matris eius, concite dolos machinatur, / contra patrem cogitat et exasperatur, / tandem ad concordiam patris revocatur. / Quo defuncto curia Albe celebratur, / regale convivium cunctis preparatur, / sed conviva plurimus capite truncatur”. MGH SS XXV. 355.; Gombos I. 1483. sz.

71 MGH SS XXV. 349.

72 Karl Uhlirz: Quellen und Geschichtsschreibung. In: Geschichte der Stadt Wien. I–VI. Red. Heinrich Zimmermann. Wien, 1897–1918., II/1. 57.

73 E. Klebel: i. m. 82–83.

74 Skót monostornak (*Schottenstift*, *Schottenkloster*) az olyan szerzetesházakat nevezik a nyugati kereszténység területén, amelyek még a 11–12. században sem vették fel sem a bencés, sem az ágostonos regulát, s így gyakorlatilag a szabályozatlan szerzetesség legkésőbbi válfaját képviselték a római egyház befolyása alatt álló területeken. Közösségeiket 1215-ben a IV. lateráni zsinat végül a bencés rendhez sorolta. Az elnevezés arra utal, hogy a monachizmus e fajtáját eredetileg a brit szigetekről érkezett vándor szerzetesek terjesztették el a kontinensen. Helmut Flachenecker: Schottenkloster. In: LMA VII. 1543–1544.

Möser-Mersky érvelésében kiemelt szerepet juttatott a kútfőnkben Gertrúd meggyilkolásáról fennmaradt részlet elemzésének, sőt konkrétan a merényletről szóló híradást is a Skót Évkönyvre vezette vissza. Argumentációjának egyik sarokpontja az a tény, hogy mind az Osztrák Ritmusos Krónika, mind Jens Enikel 13. század végén keletkezett, német nyelvű világkrónikája nagy hangsúllyal tárgyalja a merényletet követő megtorlást. Az osztrák medievista ezen kívül arra is felfigyelt, hogy a Ritmusos Krónikában és a Bécsi Domonkos Évkönyvben ugyanaz a szókapcsolat jelöli a gyilkosság helyszínét (*campestri tentorio* – annyira mint ’mezei sátorban’). Ebből a két adatból következtetett – szerintünk némi képp sommásan – arra, hogy a három kútfő közös forrásból meríthetett, s hogy ezzel kapcsolatban „az elveszett Skót Évkönyv egy híradására gondolhatunk, amelyben szerepelt a jellegzetes helymegjelölés, és amely utalást tartalmazott Béla bosszújára Boor (Kalán) nembéli Bánk bán nemzetségével szemben”.<sup>75</sup>

Magunk ezzel szemben nem gondoljuk, hogy az Osztrák Ritmusos Krónikában a merényletről fennmaradt passzust a Skót Évkönyvből vagy bármely más ausztriai forrásból kellene levezetnünk. A szakirodalomban ugyanis már nagyjából száz esztendeje egyetértés uralkodik azzal kapcsolatban, hogy a Ritmusos Krónika szerzője – mint fentebb arra utaltunk – magyar klerikus lehetett, aki csupán az 1241–1242-i tatárjárás után került osztrák területre. Ezt a véleményt egyébként Möser-Mersky is osztotta.<sup>76</sup> Amennyiben csakugyan így volt, úgy a névtelen krónikás valószínűleg gazdag személyes tapasztalatokkal rendelkezett az 1235-ben trónra lépő IV. Béla uralkodásának legalábbis a tatárjárásig tartó, kezdeti szakaszáról. Nyilván arról is volt tudomása, amit a szintén kortárs Rogerius mester, váradi kanonok is feljegyzett Siralmas énekében, hogy tudniillik megkoronázása után Béla nyomban, még Székesfehérvárott leszámolt apja egykori párthíveivel: egyeseket száműzött, másokat bebörtönzött, Apod fia Dénest pedig megvakíttatta.<sup>77</sup> Pauler Gyula nyomán<sup>78</sup> úgy véljük: ez a valós esemény torzult vérengzéssé a Ritmusos Krónika szerzőjének tollán.

Rogerus hitelesnek tekintett híradásában természetesen semmi olyasmi nem szerepel, hogy a II. András-kori elit drasztikus leváltása összekapcsolódott volna a Gertrúd elleni merénylet kései megtorlásával. A Ritmusos Krónikában szereplő adatsor többszörös torzulásának oka nézetünk szerint abban keresendő, hogy szerzője saját korának eseményeit (Rogeriushoz hasonlóan) nem kizárólag írott források felhasználásával rögzítette, hanem – legalább részben – szóbeli értesülések alapján.<sup>79</sup> Gertrúd meggyilkolásának emléke még évtizedekig élénken élt Magyarországon: ez könnyűszerrel igazolható a hazai oklevelés anyag segítségével, hiszen IV. Béla 1240-ben, V. István pedig még 1270-ben is

<sup>75</sup> G. Möser-Mersky: i. m. 22–23.

<sup>76</sup> I. m. 19–20.

<sup>77</sup> SRH II. 554–555.

<sup>78</sup> Pauler Gy.: i. m. II. 510. (114. sz. jegyzet).

<sup>79</sup> Ennek lehetőségét a 14. századi magyar gestaszerkesztményben a Gertrúd elleni merényletről fennmaradt, hasonló tartalmú részlet vonatkozásában felvetette: *Berkovits Ilona*: A magyar feudális társadalom tükröződése a Képes Krónikában. Századok 87(1953) 80.



tett adományokat az egykor Gertrúd halálára összeesküvő személyektől elkobzott javakból.<sup>80</sup> Az ausztriai forrás szerzőjének az állítólagos mészárlásra vonatkozó, kétségkívül romlott adatát azonban Rogerius mester tanúbizonysága alapján végső fokon mégiscsak hiteles magyarországi értesülésre vezethetjük vissza, amelynek sokkal könnyebben juthatott birtokába még idehaza, mint utóbb, Bécsben. Ami pedig a *campestri tentorio* kifejezés párhuzamos használatát illeti az Osztrák Ritmusos Krónika és a Bécsi Domonkos Évkönyv szövegében, az éppenséggel direkt szövegkapcsolatot is jelezhet a két kútfő között, s nem feltétlenül azt, hogy egyazon forrásból merítettek.

Amennyiben érvelésünk megállja a helyét, úgy szükségtelen bármiféle ausztriai forrást keresnünk a Ritmusos Krónika témánkba vágó híradásának hátterében. Ami pedig azokat a párhuzamosságokat illeti, amelyek kútfőnket a Bécsi Domonkos Évkönyvvel, illetve Enikel világkrónikájával összekapcsolják, ezek szerintünk adódhatnak abból az egyszerű tényből is, hogy az utóbbi két mű szerzője (akár közvetett módon) forrásként használta az Osztrák Ritmusos Krónika anyagát.

2. A bécsi domonkosok évkönyve<sup>81</sup> évszám nélkül, ám a pontos napi dátumot megadva ír a merényletről: „Gertrúd királynét mezei sátorban megölik szeptember 28-án, merthogy fivérének, az aquileiai bíboros pátriárkának a kezére játszotta annak a Bánknak a feleségét, akit németül Prenger-nek hívnak.”<sup>82</sup> A részlet egyik valószínű forrása nézetünk szerint az Osztrák Ritmusos Krónika, amelynek anyagát azonban a Domonkos Évkönyv erősen kivonatolva őrzi. A szövegrokonságra filológiai szempontból a tartalmi egyezések mellett a *campestri tentorio* (‘mezei sátorban’) kifejezés párhuzamos felbukkanása is utalhat, ami egyszersmind az átvétel valószínű irányát is jelzi. A helyhatározói értelemben használt szintagmát ugyanis a domonkos annales – prózai szövegben elvileg szabálytalan, jóllehet nem példátlan módon<sup>83</sup> – előljárószó nélküli, pusztá ablativusszal hozza, akárcsak az Osztrák Ritmusos Krónika, amelyben viszont (verses alkotásról lévén szó) az ilyesfajta megoldás részint műfajstilisztikailag, részint *metri causa* is tökéletesen indokolt.<sup>84</sup> A bécsi annales egybeszerkesztője azonban bizonyosan merített más, ismeretlen forrásokból is: az Osztrák Ritmu-

80 *Zsoldos Attila*: Az özvegy és a szolgabírák. Századok 137(2003) 801.; *Uő*: Az Árpádok és asszonyaik i. m. 142.

81 *Annales / Continuatio Praedicatorum Vindobonensium*: az 1025–1283 közötti évek (és elsősorban az osztrák területek) történetét tárgyaló összeállítás, amely vélhetően a 13. század végén keletkezett; legkorábbi kézírata 14. századi; a szakirodalom az osztrák annaliztika bécsi csoportjába sorolja. RF II. 346.; *E. Klebel*: i. m. 105–107., 111.; *A. Lhotsky*: i. m. 193–194.; *P. Uiblein*: Die Quellen i. m. 96.; *A. Sommerlechner*: i. m. 578.

82 „Gertrudis regina Ungarie occiditur campestri tentorio IV Kalendas Octobris, eo quod fratri suo cardinali patriarcho Aquilegensis uxorem Bantzi procaverat, qui Teutonice Prenger vocatur”. MGH SS IX. 726.; Gombos I. 426. sz.

83 *Peter Stotz*: Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters. I–V. München, 1996–2004., IV. 387–388.

84 Gerlinde Möser-Mersky ezt a lehetőséget valószínűtlennek tartotta, álláspontját azonban sajnos semmivel nem indokolta. *G. Möser-Mersky*: i. m. 22–23.

szos Krónikában ugyanis sem a merénylet dátuma nem szerepel, sem Bánk németes neve (Prenger), sem pedig azon értesülés, hogy a királyné nagytermészetű fivéréből utóbb pátriárka lett – bár ami azt illeti, ez a részlet a bécsi annalesben is anakronizmus, hiszen Berthold csak öt esztendővel a merénylet után, 1218-ban nyerte el az aquileiai patriarkátust.

Veszprémy László megjegyzi, hogy a Domonkos Évkönyv a merénylettel kapcsolatban „már nem ismeri a pontos évet, ellenben tud az elkövetés hónapjáról és napjáról: szeptember 28. (Ezen nincs is mit csodálkoznunk, hiszen a középkori emlékezet elsősorban erre irányult, a nekrológiumok is ezt őrizték.)”<sup>85</sup> Ezt a megállapítást mindenképpen finomítanunk kell, hiszen ténylegesen mindössze egy olyan, maradandó igénnyel készült, jobb híján elbeszélő jellegűnek minősített forráscsoportunk van, amely olyannyira az évfordulókra koncentrált, hogy az évet nem is tartotta fontosnak feljegyezni: a Veszprémy által is említett *nekrologiumok*, avagy halottaskönyvek. Ezek kizárólagos funkciója ugyanis annak nyilvántartása volt, hogy egy szerzetesközösségnek vagy más egyházi testületnek az év mely napjain kell miséznie egy-egy jótevőjének emlékére. Ha tehát a Domonkos Évkönyv nem tud a merénylet évről, ismeri ellenben a krónikákban és gestákban sokkal ritkábban, évkönyvben pedig szinte soha nem rögzített napi dátumot, az csaknem teljes bizonyossággal mutatja, hogy kútfőnk szövegében az Osztrák Ritmusos Krónika tradíciója egyebek mellett valamely halottaskönyv adatával is kontaminálódott. Azt azonban – további nyomok híján – sajnos nem tudjuk megállapítani, hogy kútfőnk szövegének egybeszerkesztője melyik *nekrologiumot* használhatta.<sup>86</sup>

3. Jens Enikel német nyelvű Világkrónikájának<sup>87</sup> II. Appendixében meglehetősen hosszú, ám szinte teljesen hiteltelen tudósítás olvasható a királynégyilkosságról. Eszerint István (!) király elhalálozván, özvegy feleséget és gyermek trónörököszt hagyott hátra: Gertrúdot és Bélát. A Prangaer család, az ország nagy tekintélyű előkelői meg akarták kaparintani a királyi hatalmat, s ehhez pártot szerveztek maguk köré. Igyekeztek a győri püspök (!) támogatását is megszerezni, aki azonban levelében nagyon is egyértelműen (!) intette az összeesküvő-

85 *Veszprémy L.*: i. m. 82.

86 A kora reneszánsz talán legnagyobb hatású bajor történetírója, a Bajor Aventinus néven ismert Johannes Turmair *Annales Boiorum* c. munkájához alighanem szintén a Bécsi Domonkos Évkönyvből levezethető adatsort használt: „In Ungaria Petrus Bancobanus Varadinus, quem nostri Prengarium nominant, Gertrudam matrem divae Elisabethae sub papillione ferro confodit” (Gombos I. 757. sz.) – vagyis: „Magyarországon váradi Bánkban Péter, akit a mieink Prengarnak neveznek, Gertrúdot, az isteni Erzsébet anyját sátrában vassal döfte át.” Látható azonban, hogy a Bánk bán-történet nála sajátos módon kontaminálódott a Péter bűnösségére vonatkozó adattal.

87 Jens (Jans) Enikel (1230–1240 k.–1302 k.): költő és történetíró, bécsi polgár volt. *Weltchronikja* 28 958 verssorból áll, s a világ teremtésétől II. Frigyes császár koráig halad; vélelmezhető forrásainak keletkezési ideje alapján a szakirodalom úgy véli, hogy a 13. század utolsó két évtizedében keletkezhetett; legkorábbi kéziratai 14. századiak. RF VI. 514.; *A. Lhotsky*: i. m. 269–272.; *Karl-Ernst Geith*: Enikel, Jans. In: VL II. 565–569.; *P. Uiblein*: Die Quellen i. m. 98.; *A. Sommerlechner*: i. m. 580.

ket attól, hogy merényletet kövessenek el az özvegy királyné ellen („nem szabad megölnötök a királynét, sem megszegnetek a parancsát”). A Prangaerek ennek ellenére megtámadták Gertrúdot: a gyermek Bélát anyja szoknyája mellől elhurcolván bántalmazták, az özvegy királynénak pedig levágták a fejét. Béla aztán felnövekedvén az egész Prangaer családot kiirtotta: bitófára húzatta vagy lefejeztette mindannyiukat.<sup>88</sup>

A történetnek ez a változata – mint látható – nem említi Bánk feleségének megszeplősítését; hogy mégis a IV/A. alcsoportba soroltuk, annak két oka van. Egyfelől az, hogy tud viszont Béla bosszújáról, ami talán az Osztrák Ritmusos Krónika szövegének közvetlen vagy közvetett hatásáról árulkodik. Másfelől pedig az, hogy felbukkan benne a hazai forrásokból ismeretlen Prangaer család neve, amely Enikel krónikáját leszámítva egyedül a Bécsi Domonkos Évkönyvben szerepel – okkal gyanítható tehát e két kútfő között is valamilyen filológiai kapcsolat.

Gerlinde Möser-Mersky egyenesen azt feltételezte, hogy Enikel a merényletről szólva forrásként használta a domonkos annalest.<sup>89</sup> Nézetünk szerint azonban ezt a hipotézist nem lehet igazolni: pusztán a Prenger/Prangaer név párhuzamos előfordulása nem bizonyít közvetlen szövegkapcsolatot, különösen azért

88 „Ich kan eins wunder niht verdagen, / daz wil ich iu für wâr sagen. / Dô der künic Steffan zehant / erstarp in der Unger lant, / dô hêt sîn hûsfrou Gedrût / ein kint, daz was ir wil trût, / daz was geheizen Belân, / als ich vor mir gehoert hân. / Daz kund ir lieber niht gesîn, / der künigin, der frouwen mîn. / Dâ wâr nouch in der Unger lant / grâfen gesezen, wol bekant, / di wâr geheizen Prangaer / di trahten dâ mit grôzer swaer, / wie si di küniginne möhten gewinnen, / also daz si mit grôzer nôt / ir dâ wolden tuon den tôt. / Irn friunden wart ez von in bekant, / si trahten selb haben daz lant / und wolden dâ sîn herren. / Von in wart dô wil werren. / Si hiezen îlen balde / von einer stat zeinem walde / nâch einem schrîbaere – / daz wart im dar nâch swaere –, / der in ein brief schreip schön. / Dem schrîber wart geben sîn lôn. / Dar nâch der brief wart gesant / ûf her in Unger lant. / Dem bischof seit der brief zwâr – / den brief las er niht offenbâr, / der bischof was von Rab genant, / als man in sach in Unger lant – – / zehant dô er den brief las, / man seit, wie frô er sîn dâ was. / Der selb brief gerou in sider, / doch moht er nit dâ wider. / Nû wil ich iu tuon bekant / diu wort, die man geschriben vant / an dem brief, den der von Rab / den herren hêt gesent hin ab. / An dem brief dâ stuont an, / als ich vor mir gehôrt hân: / ir sülît di künigin niht ertôtten / und ir daz gebot niht zerbrechen. / Dô de brief gelesen wart, / dô wart nit lenger gespart, / si huoben sich an di vart. / Dô in diu künigin gezeigt wart, / diu frou alsô lobesam / hêt den künic Belan / ûf irr schôz schône. / Daz kint solt dâ di krône / tragen in der Unger lant. / Als man in gekroent vant, / dô kâmen di Prangaere / gar mit grôzer swaere / zuo der küniginne. / Si heten niht guoter sinne: / si nâmen daz kint wolbekant / der frouwen ab der schôz zehant / und saztenz ûf di erd nider. / Daz muost si geriuwen sider: / si sluogen dem edeln wîbe / daz houbt von dem lîbe. / Dâ wart ein jaemerlîchez klagen, / daz iuz nieman kan sagen. / Dar nâch gewouhs daz kindelîn, / daz muost ir reht sîn. / Der selb künic Belan, / der vertreip di Prangaer [von] dan. / Swen er begreif, den hiez er vâhen / und hiez si an di galgen hâhen, / oder [er] hiez in daz houbt ab slahen, / ez waeren recken oder zagen. / Swer dâ beleip, der was verlorn, / er waer edel oder ungeborn. / Swer ir kint was genant / über al der Unger lant / oder swer ir friunt genant was, / als ich an dem buoch las, / der lie er keinen genesen, / swer ir kint was gewesen.” Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters. I/1–VI. Hannover–Leipzig–Berlin, 1883–1923., III. 591–593. (1205–1288. sor).

89 G. Möser-Mersky: i. m. 22.

nem, mert a Domonkos Évkönyv – emlékezhetünk rá – egyértelműen Gertrúd kerítőnői ténykedésére vezeti vissza a merényletet, Enikel pedig a Prangaerek bűnös hatalomvágyára. Nem egyszerűen a gyilkosság megokolása különbözik tehát, hanem a helyzet erkölcsi megítélése, s ezzel a szüzsé teljes beállítása is: a domonkos forrás szerint a királyné hibáztatható a tragédiát eredményező helyzetért, a német nyelvű krónika szerint ellenben a magyar előkelő és köre. Ez pedig legalábbis óvatosságra int a közvetlen szövegkapcsolat lehetőségét illetően.

Mint fentebb arról már szóltunk, Möser-Mersky más helyütt – az előzőekben ismertetett véleményének némiképp ellentmondva – azt is lehetségesnek vélte, hogy az Osztrák Ritmusos Krónika, a Bécsi Domonkos Évkönyv és Enikel *Weltchronik*ja a Gertrúd elleni merényletre vonatkozó értesüléseiket egyazon kútfőből merítették, amelyet szerinte talán a bécsi skót monostor elveszett annalesével azonosíthatunk.<sup>90</sup> A maga helyén kitértünk arra, hogy az Osztrák Ritmusos Krónikával kapcsolatban ezt miért nem gondoljuk valószínűnek – a Domonkos Évkönyvben és Enikel művében a királynégyilkosságot elbeszélő tudósításról azonban magunk is úgy vélekedünk, hogy ezeknek lehetett valamiféle közös forrása is. Ez mindjárt megmagyarázná a Prenger/Prangaer név párhuzamos előfordulását, egyszersmind – ha több köztes szerkesztési fázissal, esetleg további, ismeretlen források hatásával is számolunk a direkt szövegkapcsolat helyett – sokkal érthetőbbé tenné a két fennmaradt kútfő narratívuma között mutatkozó súlyos eltérést is.<sup>91</sup> Ugyanakkor az is valószínű, hogy az Osztrák Ritmusos Krónika anyaga (talán közvetett formában) szintén hatott a *Weltchronik*jának témánkba vágó passzusára: emellett tanúskodik, hogy Béla bosszújának motívuma Enikelnél is felbukkan.

4. A 14. századi magyar gestaszerkeszményben szintén olyan tudósítás szerepel a merényletről, amely IV/A. alcsoportunk hagyományrendszeréhez sorolható.<sup>92</sup>

5. Thomas Ebendorfer 1449–1452 körül összeállított Ausztriai Krónikája<sup>93</sup> tévesen az 1217–1218-i események között számol be a merényletről: „Ennek

90 I. m. 22–23., 25.

91 Abban az elvileg lehetségesnek tűnő magyarázatban (vö. *G. Möser-Mersky*: i. m. 23.), hogy Enikel ehelyütt szóbeli információt hasznosított volna, nem hiszünk. Egyfelől kevésbé valószínű, hogy a 13. század végi Bécs közvéleményét még foglalkoztatta volna a hét–nyolc évtizeddel korábban történt magyarországi királynégyilkosság. Másfelől, ha el is fogadnánk a szóbeli értesülés lehetőségét a kötetlenebb, világias történetírás képviselőjénél, Enikelnél, nagyon nehéz lenne megmagyarázni azt, hogy miképp találhatott utat holmi szóbeszéd a bécsi domonkosok sokkal szigorúbb szempontok szerint szerkesztett monostori évkönyvébe.

92 A kérdést részletesebben A Gertrúd királyné elleni merénylet a magyar gestaszerkeszményben c. dolgozatunkban tárgyaljuk (erről ld. a 9. jegyzetet).

93 Thomas Ebendorfer (1388–1464): osztrák teológus, 1428-tól a bécsi egyetem professzora, 1437-től a bécsi Szent István-dóm kanonokja, számos történeti mű és prédikáció szerzője volt. *Chronica Austriae* c. munkája öt könyvből áll, s a bibliai időkől Ebendorfer koráig ível; autográf kézírata elveszett, szövege 1509-i másolatban maradt fenn. RF IV. 263–264.; *A. Lhotsky*: i. m. 384–387.; *Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Germanicarum. Nova Series. I–XVIII/2.* (= MGH SS rer. Germ. N. S.) Berlin–Weimar–München–Hannover, 1922–2003., XIII. XLIX–LII.; *Paul Uiblein*: Ebendorfer, Thomas. In: VL II. 252–255., 262–263.

[tudniillik az egyiptomi Dímját ostromának – K. T.] napjaiban a magyarok fellázdak Bantkunus vezetésével, akinek a feleségét Gertrúd – Morvaország [!] hercegének leánya és Andrásnak, III. Béla [fiának] a felesége, azonkívül Béla, Kálmán, András és Szent Erzsébet anyja – az egyik fivére kezére adta, hogy az csúffá tegye; ami miatt [a királynét] megölik, és Pelis-en, a szürke [barátok] monostorában temetik el. Lipótot is, Ausztria herceget, aki ott volt akkor, halálra keresik, de mivel őt Isten jobbjá oltalmazza, ha sok nehézség árán is, de épségben tér vissza haza, miután a hispánoktól (mint arról fentebb szó esett) visszatért.”<sup>94</sup> A szövegrészlet forrásait Alphons Lhotsky nyomán ismerjük: Ebendorfer itt a 14. századi magyar gestaszerkesztmény (azon belül a Bécsi Képes Krónika családja) részben félreértett híradását egészítette ki az Admonti Évkönyv anyagából vett adatsorral.<sup>95</sup>

Az évszámtevesztés természetesen nem vezethető le egyik említett kútfőből sem. Mivel azonban Ebendorfer az 1217-i kereszties háború kapcsán II. András magyar király részvételét is megemlítette, talán nem lehetetlen, hogy ehelyütt a salzburgi főszékeskáptalani évkönyvben és szemmatikai leszármazottaiban napjainkig megőrződött hagyományt értette félre, amely szerint II. András valóban hadjáraton volt felesége meggyilkolásának idejében – csak éppen nem a szaracénok, hanem Halics ellen.

IV/A. alcsoportunk meghatározó ismérve az, hogy az ide sorolható kútfők – Jens Enikel *Weltchronik*-ját kivéve – Gertrúd királynét mint házasságtörő öccse cinkosát említik. A tradíció forrásértéke csekély: mint arra már Mátyás Flórián rámutatott, ha a merénylek csakugyan Bánk nejének megszeplősítéséért akartak volna bosszút állni, akkor a királyné környezetében tartózkodó, állítólag házasságtörő Berthold érseket valószínűleg nemcsak megverik, de meg is ölik.<sup>96</sup> A forráshagyomány legkorábbi ismert tagja az Osztrák Ritmusos Krónika, amely a gyilkosságról döntő részben magyarországi eredetű, szóbelinek tűnő információk alapján számol be. Ennek szemmatikai leszármazottja a Bécsi Domonkos Évkönyv vonatkozó részlete, amely azonban a merénylet napi dátumára vonatkozó adatát valószínűleg egy halottaskönyvből, Bánk „németes” nevét pedig egy további, ismeretlen kútfőből merítette. Talán ugyanebből az ismeretlen kútfőből vehette értesülései egy részét Jens Enikel világkrónikája, amelynek anyagában ezen kívül az Osztrák Ritmusos Krónika közvetlen hatását is kimutathatónak véljük. Enikel műve ugyan nem tartalmazza a Bánk feleségének meggyalázására vonatkozó adatot, azonban vázolt filológiai kapcsolatai vitán felül a IV/A. ha-

94 „Huius diebus Ungari versi in sedicionem auctore Bantkano, cuius uxorem regina Gertrudis, filia ducis Moravie et Andree [fili] Bele III coniunx ac Bele, Colomanni, Andree et beate Elisabeth mater cuidam suo fratri illudendam tradidit, ob quod et occiditur, et in Pelis monasterio griseorum monachorum sepelitur. Leopoldus quoque dux Austrie, qui tunc aderat, ad necem queritur, sed dextera Dei protegente, licet multa difficultate, ad propria cum salute revertitur, postquam ab Hispanis, ut supra, reversus est”. MGH SS rer. Germ. N. S. XIII. 109.; Gombos III. 4778. sz.

95 MGH SS rer. Germ. N. S. XIII. XXXI–XXXII., 109.

96 *Mátyás F.*: i. m. 881.

gyomány körén belül jelölik ki a helyét. Végül Thomas Ebendorfer krónikájának a merényletről szóló részlete a 14. századi magyar gestaszerkesztményből, illetve az Admonti Évkönyvből származik.

Arra a kérdésre, hogy pontosan mikor keletkezhetett a Gertrúdot kerítőnői szereppel vádoló hagyomány, ezután sem adható pontos válasz. Nyilvánvaló, hogy a Bánkkal szembeni megtorlást is említő történet semmiképp sem alakulhatott ki az 1220-as évek végénél korábban: hiszen Bánk még 1222-ben is udvarispánként és bodrogi ispánként szerepelt, s az uralkodó csak 1228 táján vagy 1235 után fosztotta meg birtokaitól. Talán lehetséges, hogy a merénylet históriájának ezen változata éppen Bánk kegyvesztetté válásának idején, azzal összefüggésben jött létre, mint a hajdan nagy hatalmú előkelő bukásának naiv magyarázata. Az is bizonyos, hogy a hazai szakirodalomban jelenleg uralkodóknak számító nézet, amely szerint a magyar gestaszerkesztményben olvasható, hasonló tartalmú híradás teljes egészében 14. századi koholmány lenne,<sup>97</sup> nem tartható tovább. A történet e változata külhoni forrásban ugyanis már 1270 körül adatolható az Osztrák Ritmusos Krónika anyagában.

#### IV/B. alcsoport

Veszprémy László tipológiája „D” csoportjába sorolta azokat a kútfőket, amelyek a meggyilkolt királynét a kerítőnői vádak alól felmentve, őt egyenesen a szentség hírébe öltöztették. A kategória reprezentánsaként a *De fundatoribus monasterii Diessensis* című szöveget jelölte meg.<sup>98</sup> Magunk Regensburgi András krónikáját soroljuk még a IV/B. alcsoportba.

1. *A diesseni monostor alapítói* című feljegyzés<sup>99</sup> hibás, 1200-i évszámnál beszél el a merénylet történetét: „Szeptember 28-án Gertrúdot, Magyarország királynéját megölték [...] Tudnivaló, hogy leánya, Szent Erzsébet és a türingiai tartománygróf, Lajos eljegyzésén – amely házassági szövetséget Magyarország Buda (Ofen) nevű városában kötöttek meg – a házasságnál közreműködött Berthold aquileiai pátriárka is, a fentebb említett királyné fivére, aki meglátván egy igen formás magyar nemesasszonyt, megkörnyékezte és akarata ellenére maga alá gyűrte azt. A nemesasszony pedig eme rajta elkövetett gázságot elpa-

97 J. Horváth: Die ungarischen Chronisten i. m. 328–329.; *Kristó Gyula*: Magyar historiográfia. I. Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. 2002. (A történettudomány kézikönyve) 83.

98 *Veszprémy L.*: i. m. 82.

99 *De fundatoribus monasterii Diessensis / Chronicon Diessense breve*: a Raimund Duellius, majd Andreas Felix Oefele által a 18. században még egybefüggő krónikaként kiadott szövegkorpusz valójában öt önálló munka gyűjteménye, amelynek minden darabja az Andechs–Meráni grófok családtörténetével foglalkozik. A gyűjtemény valamennyi darabja egyazon kódexbe kötve maradt ránk, ám az íráskép tanúsága szerint a 13–15. század között eltérő időben másolták ide őket. A minket érdeklő forrásrészlet a gyűjtemény harmadik, *Alia annotatio fundatorum nostrorum c. egységében* található; kézírata 15. századi. RF IV. 145.; MGH SS XVII. 323.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 273.; *M. Müller*: i. m. 245–246.



naszolta férjének. A pátriárka eme panaszkodást semmibe vette, és hazatért. Kevés idő múltán pedig a fent említett nemesúrbán sötét gyanú támadt, hogy a királyné cinkosként beleegyezését nyújtotta ahhoz a gázsághoz, amely feleségét érte, és egy neki kedvező alkalommal pénzen gonosztevőket fogadott, akik éjszaka behatoltak a királynő szobájába, és fojtogatván felakasztották őt. Azonban mihelyt ez megtörtént, egyszerre mind béna tagokkal zuhantak el, úgyhogy reggel a belépő udvarbéliek bénán és némán találták őket – egy férfi kivételével, aki az egész ügyet megvallotta. Azután méltó halálbüntetéssel lakoltak. Mind ezek, mind más csodajelek fényeskedtek a királyné körül, akit azután az egyház tekintélyénél fogva ünnepélyesen szentté avattak.”<sup>100</sup>

A bajorországi Diessen ágostonos monostora a korszakunkban meráni hercegi címet is viselő andechsi grófok magánegyházának számított. Az itt készült tudósítás tehát valószínűleg nem sokszoros szövegromlás eredményeképpen torzult teljesen hamissá, hanem eleve azzal a szándékkal készült, hogy bármiféle eszközzel igazolja az Andechsek közül származó Gertrúd ártatlanságát. Érdekesebb viszont, hogy a magyar királyné fivérét, Bertholdot még ez a nyilvánvalóan célzatos, az Andechsekkel szemben erőteljesen elkötelezett kútfő is házasságtöréssel – sőt ami még súlyosabb:<sup>101</sup> erőszaktéttel – vádolja: ha az általa képviselt hagyomány nem csupán a kései középkorban lenne adatolható, akkor ez a nyom elvileg akár abba az irányba is mutathatna, hogy a magyar előkelő feleségén esett gyalázat históriájának mégis lehetett valami alapja.

2. Regensburgi András krónikája<sup>102</sup> valószínűleg a *De fundatoribus monasterii Diessensis* szövegéből merített, hiszen a dátumhibával együtt, csaknem szó sze-

100 „IV Kalendas Octobris Gertrudis regina Ungarie occisa est, filia Pertoldi quondam ducis Meranie, que fuit mater Sancte Elizabeth [...] Sciendum est, quod in desponsatione Sancte Elisabeth filie sue et Ludovici lantgravii Thuringie, que copulatio nuptiarum celebrabatur Ungarie in civitate Ovena, quibus nuptiis intererat Berchtoldus patriarcha Aquilegensis, frater prescripte regine, qui videns comitissam quondam Ungaricam valde formosam, quam circumvenit et invitam oppressit. Ipsa vero comitissa hoc malum sibi ingestum conquesta fuit marito suo. Ipse vero patriarcha illam querimoniam vilipendit et ad propria remeavit. Temporibus quoque paucis elapsis predictus comes suspicionem sinistram habuit, quod regina conscia fuerit et consensus prebuerit huius mali, quod uxori sue acciderat, et tempore sibi congruo convenit [?] quosdam maleficos pro pecunia, qui nocturno tempore intraverunt cameram regine et ipsam strangulantes suspenderunt. Quo facto omnes simul et semel contractionem membrorum inciderunt, ita quod de mane familiaribus intrantibus inventi sunt contracti et muti, excepto viro, qui totum negotium confitebatur. Qui propterea condignam mortis poenam subierunt. Et illa et alia signa apud reginam claruerunt, que postmodum auctoritate ecclesie solempniter fuit canonizata”. MGH SS XVII. 331.; Gombos I. 1897. sz.

101 Vö. *Veszprény L.*: i. m. 83.

102 Andreas Ratisbonensis (1380 k.–1442–1447): Ágoston-rendi kanonok, 1401-től a regensburgi Szent Magnus monostor szerzetese, 1438-tól dékánja; több történeti mű szerzője volt. Két különböző redakcióban fennmaradt *Chronicon universale* vagy *Chronicon pontificum et imperatorum Romanorum* c. munkájának bővebb szerkesztménye Krisztus születésétől 1427-ig ível (a Gertrúd elleni merényletre vonatkozó adatsor csak ebben található meg), valószínűleg 1427–1428 táján keletkezhetett; legkorábbi kézírata 15. századi. RF. II. 233.; *Peter Johaneck*: Andreas von Regensburg. In: VL I. 341–344.

rint reprodukálja az iménti koholt mesét.<sup>103</sup> A két szöveg között mindössze annyi eltérés van, hogy Regensburgi András tudósítása mondattani szempontból kimunkáltabb képet mutat, mint a csonka szerkezetektől zavaros diesseni szöveg. Talán lehetséges, hogy az Andechsek monostorában egy korábbi fogalmazatról készített másolat maradt fenn, míg a história kimunkáltabb változatát a regensburgi krónikás mentette át korunkra.<sup>104</sup>

A IV/B. pontba sorolt kútfők történeti forrásértéke csekély. A tradíció archetípusa valószínűleg az a szövegváltozat, amely *A diesseni monostor alapítói* című feljegyzés szövegében maradt ránk. Ez alighanem a Gertrúddal szemben erőteljesen elfogult andechsi ágostonosok propagandacélú válasza lehetett a merénylet históriájának azon változatával szemben, amely szerint a királynénak a Bánk feleségén esett gyalázatban való közreműködéséért kellett halállal lakolnia. A Berthold bűnére, illetve a kárvallott férj haragjára vonatkozó motívum a történetnek ebben a változatában is felbukkan, azonban ezek köré az ismeretlen diesseni szerző részben új történetet kerekített, amelyet átvett Regensburgi András is. A tradíció kialakulásának koráról nincsenek pontosabb ismereteink, az egyetlen biztos *terminus ante quem*-et Regensburgi András krónikájának 1427–1428 környékére tehető keletkezési ideje jelöli ki.

## V. csoport

Azon kútfőket vesszük itt górcső alá, amelyek egyik nagy hagyományhoz sem kapcsolódnak, s többnyire természetesen egymással sem lehet kapcsolatba hozni őket. Itt tárgyaljuk Scheyerni Konrád évkönyvét, a Rövid Bajor–Osztrák Évkönyvet, Apoldai Dietrich Erzsébet-legendáját, Johannes Rothe Tübingiai krónikáját, és a merényletről szintén hírt adó Halics–Volhíniai Évkönyvet.

103 *Andreas von Regensburg: Sämtliche Werke*. Hrsg. Georg Leidinger. München, 1903. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. Neue Folge 1.) 103.; Gombos I. 168. sz.

104 A reneszánsz hajnalán alkotó bajor történetíró, Ulrich Onvorg (Udalricus Onvorgius) *Chronicon Bavariae* c. munkájának vonatkozó részletében (*Scriptores rerum Boicarum*. I. i. m. 361.; Gombos III. 4836. sz.) alighanem Regensburgi András művét kivonatolta: a szövegszerű egyezésen kívül ezt valószínűsíti az a körülmény is, hogy Onvorg 1447-től maga is a regensburgi Alte Kapelle kanonokja volt. Veit Arnpeck (Vitus Arnpeckhius) latin és német nyelven is elkészített, 1493-ban befejezett Bajor krónikájában a diesseni hagyományra visszavezethető históriát közöl a merényletről (*Veit Arnpeck: Sämtliche Chroniken*. Hrsg. Georg Leidinger. München, 1915. [Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte. Neue Folge 3.] 248.; Gombos III. 5122. sz.), amelyet azonban a magyar gestaszerkesztményből vett szövegrészlettel – „Sed proh dolor! Humani generis inimico procul dubio suadente” (vö. SRH I. 464.) – vezetett be, s kibővített az esztergomi érsek kétértelmű levelének történetével. Arnpeck a merénylet évszámát is módosította: szintén hibásan 1221-re keltezte a gyászos eseményt – talán azért, mert tudta, hogy Szent Erzsébet esküvőjét (amelyhez a diesseni hagyomány hibásan kapcsolja a merényletet) valójában ez utóbbi esztendőben ünnepelték.

1. Scheyerni Konrád 1226-nál záródó, s alighanem kevéssel ezután keletkezett évkönyvében<sup>105</sup> mindössze ennyi áll: „Magyarország királynéját, Berthold meráni herceg leányát saját előkelői megölik”.<sup>106</sup> A szövegből kihámozható egyetlen adat a gyilkosok kilétére tett általános jellegű utalás. Kútfőnk évszámhibával 1214-nél tárgyalja a merényletet.

2. Hasonlóan szűkszavú a Rövid Bajor–Osztrák Évkönyv híradása,<sup>107</sup> ám abban a bűnösök „egynémely comesek”.<sup>108</sup>

3. Szent Erzsébet legteljesebb életrajzában, amelyet 1290-ben fejezett be Apoldai Dietrich,<sup>109</sup> szintén nem esik szó a merénylet indítékáról vagy a gonosztevők személyéről: „Erzsébet [Tübingiába] vitelének harmadik évében anyját, a királynét az ország nagyjai és előkelői – akik gonoszul szövetkeztek az ő halálára – kegyetlen módon meggyilkolták”.<sup>110</sup> Kútfőnk talán az időközben elveszett, 13. századi Reinhardsbrunni Évkönyv anyagából merítette értesüléseit, amire abból a körülményből következtetünk, hogy szövege több ponton egyezik a Reinhardsbrunni Krónikáéval; ez utóbbinak pedig a szakirodalom által valószínűsített forrásai között szintén szerepel a mondott annales.

105 Chuonradus monachus Schirensis / Chuonradus Bibliothecarius (1206 e.–1245 u.): a bajorországi scheyerni bencés monostor könyvtárosa volt 1205–1241 között. Annales c. művét, amely az 1077–1226 közötti évek eseményeit beszéli el, valószínűleg apátja, Konrad von Luppburg megrendelésére készítette; a munkának 13. századi kézírata is fennmaradt. RF III. 615.; MGH SS XVII. 615.; *F. J. Worstbrock*: Konrad von Scheyern. In: VL V. 252–254.; *A. Sommerlechner*: i. m. 575.; *Veszprémy László*: A scheyerni középkori forráscsoport. Századok 141(2007) 993., 995.

106 „Regina Ungarie a suis primatibus occiditur, filia ducis Perhtoldi de Merania”. MGH SS XVII. 632.; Gombos I. 1686. sz.

107 Annales Bavarici et Austriaci breves: a bajor ciszterci évkönyvek csoportjába sorolható, ismeretlen helyen keletkezett kútfő, amelynek két redakciója közül a bajor az 1156–1290, az osztrák pedig az 1190–1250 közötti évekhez tartalmaz anyagot; legkorábbi kézírata a 14. század elejéről való. RF II. 252–253.; *A. Lhotsky*: i. m. 203.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 228. (70. jegyzet); *M. Müller*: i. m. 168.

108 „Regina Ungarie, filia ducis Meranie a quibusdam comitibus occiditur”. MGH SS XXX/1. 4.; Gombos I. 223.

109 Theodericus de Apolda (mh. 1297 u.): erfurti domonkos szerzetes volt; tollából kelt az egyik legelterjedtebb középkori Erzsébet-legenda, amelynek népnyelvi változatai már a 14. században adatolhatóak (*Helmut Lomnitzer*: Dietrich von Apolda. In: VL II. 103–108.). – A 13. századi Erzsébet-hagiográfia áttekintésére ld. *Sz. Jónás Ilona*: Árpád-házi Szent Erzsébet. Bp. 1986. (Életek és korok) 163–189.; *Klaniczay Gábor*: Az uralkodók szentsége a középkorban. Magyar dinasztikus szentkultuszok és európai modellek. Bp. 2000. 311–318.

110 „Anno evectionis Elisabeth tertio regina mater ipsius a magnatis et proceribus in mortem eius maliciose conspirantibus crudeliter interfecta est”. Die Vita der heiligen Elisabeth des Dietrich von Apolda. Hrsg. Monika Renner. Marburg, 1993. (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Hessen) 28.; Gombos II. 4970. sz.

4. A Reinhardsbrunni Krónikában<sup>111</sup> csaknem szó szerint ugyanaz áll a gyilkosságról, mint Apoldai Dietrich idézett művében.<sup>112</sup> Az adatsor forrása talán az elveszett Reinhardsbrunni Évkönyv.

5. Johannes Rothe 1421-ben befejezett, német nyelvű krónikája<sup>113</sup> IV. Frigyes (1406–1440) tartománygróf hitvese, Anna megbízásából, a grófi pár egyik leánya részére készülhetett. A Gertrúd elleni merénylet e kései lejegyzésű változata a többi türingiai kútfőnél jóval bővebb anyagot tartalmaz; többletében azonban egyetlen olyan elemet sem találunk, amely kiállná a kritikát: „Azt írták a Krisztus születése utáni 1212. évnél, hogy Gertrúd asszonyt, Szent Erzsébet anyját, Magyarország királynéját álnokul és gonoszul megtámadták a magyar urak, amiatt, mert egy nagyhatalmú magyar szívesen tette volna királynévá a maga leányát ennek a jámbor királynének a halála után, és aztán a király levágatta ugyanezen hitszegő úr fejét, és leánya aztán sosem lett királyné”.<sup>114</sup>

Johannes Rothe alaposan kibővítette a reinhardsbrunni hagyományt: alighanem arról is hallott, hogy a gyilkosság háttérében mások valamilyen nőügyet gyanítottak. Az általa lejegyzett história azonban oly mértékben különbözik az összes többi híradástól, hogy pontos szövegrokonságát lehetetlen feltérképezni: könnyen elképzelhető, hogy két évszázad múltán Johannes Rothe értesülései valóban ennyire torzak és homályosak voltak, de egyértelműen még az a lehetőség sem zárható ki, hogy a kis grófleány használatára szánt művében szerzőnk szándékosan afféle *ad usum delphini* változatot jegyzett le, amelyben a papok által megbecstelenített hitvesének gyalázatára elégtételt követelő férj sötét bosszúját a gonosz nemesúr naiv története helyettesíti. Ez utóbbi lehetőség mellett szól, hogy Szent Erzsébet életére vonatkozó egyéb részleteiben Johannes Rothe amúgy igen pontosan rekapitulálja Apoldai Dietrich Erzsébet-legendáját.

111 *Chronica Reinhardsbrunnensis*: a türingiai bencés közösség krónikája 587-től 1338-ig ível, feltehetően 1340–1349 között készítették az elveszett *Annales Reinhardsbrunnenses* és más helyi kútfők felhasználásával; legkorábbi kézírata 1458–1464 között keletkezhetett. RF III. 425–426.; MGH SS XXX/1. 505.; *Helmut Lomnitzer*: Bertholdus capellanus. In: VL I. 805–807.; *W. Wattenbach–F.-J. Schmale*: i. m. 410–414.; *A. Sommerlechner*: i. m. 562.

112 „Eodem tempore Gerdrudis regina Ungarie, mater Sancte Elizabeth magnatis et proceribus regni eius in mortem eius maliciose conspirantibus crudeliter interfecta est”. MGH SS XXX/1. 592.

113 Johannes Rothe / Johannes Rufus (1360 k.–1434): városi írnok, iskolamester volt, majd Anna tartománygrófné káplánja a türingiai Eisenachban; *Düringische Chronik* c. művének legkorábbi kézírata a 15. század közepéről való. RF VI. 888.; *Bernd Neumann*: Rothe, Johannes. In: VL VIII. 277–280.; *Volker Honemann*: Johannes Rothe und seine „Thüringische Weltchronik”. In: *Geschichtschreibung und Geschichtsbewußtsein* i. m. 497–522.

114 „Alzo man schreib noch Christus gebort 1212 jar, do wart frowe Gerdrud, sente Elisabethin muthir, dy Konnigynne von Ungirn, felschlichin unde bosslichin von den Ungerischin Herrin belogin, umme dez willin, daz eyn mechtiger Ungir syne tochtir gerne hette zcu eyner Konnigynnen, noch dessir frommen Konnigin tode gemachtit, unde alzo liez er der Konnig das houbit abe slahin, unde dez selbin ungetruwin herrin tochtir dy wart dannoch ny Konnigynne”. *Düringische Chronik* des Johannes Rothe. Hrsg. Rochus von Liliencron. Jena, 1859. (*Thüringische Geschichtsquellen* 3.) 27.; Gombos II. 3205. sz.

6. A Halics–Volhíniai Évkönyv<sup>115</sup> hibás, 1210-i dátum alatt tudósít arról, hogy II. András „nagy sereget gyűjtve megindult Halics felé. Lelesz monostorban megállapodva, hűtlen nagyjai meg akarták ölni. Nejét meg is ölték, sógora pedig, az avliai pátriárka alig tudott megmenekülni. Sok németet is megöltek. A király erre visszatért, s sokakat megöltetett közülük, a többiek szétszaladtak.”<sup>116</sup> A tartalmi párhuzam ellenére nem valószínű, hogy ez a híradás összekapcsolható lenne a Kölni Királykrónika folytatásában ránk maradtal: nehéz lenne elképzelni, hogy a 14. századi orosz területeken ismerték volna a Rajna-vidéki kútfőt.

Az V. csoport tagjait nem köti egybe szemmatikai rokonság, hiszen azon kútfőket soroltuk ide, amelyek egyik hagyományhoz sem tartoznak. Szövegkapcsolatot – a rövid terjedelmű szövegek részleges egyezése okán – legfeljebb Scheyerni Konrád annalese és a Rövid Bajor–Osztrák Évkönyv, illetve Apoldai Dietrich Erzsébet-legendája és a Reinhardsbrunni Krónika között valószínűsíthetünk (az utóbbi esetben ennek oka vélhetően az, hogy mindkét kútfő szerzője használta az elveszett Reinhardsbrunni Évkönyvet).

### Összegzés

Szemlénknek végére értünk: áttekintettük a Gertrúd királyné elleni merényletről szóló legjelentősebb külhoni forrásokat, amelyeket fő motívumaik alapján négy nagy csoportba soroltunk, ötödik pontban pedig azokról a kútfőkről szoltunk, amelyeket egyik nagy hagyományhoz sem tudunk csatlakoztatni.

Legkorábbi kialakulásának az általunk I. és II. csoportban tárgyalt tradíciókat véljük. Az I. csoport kútfőinek közös jellegzetessége, hogy a merénylet okaként a németekkel – vélhetően a német udvaroncokkal – szembeni ellenérzést említik: ez a hagyomány nem szól a gyilkos kilétéről, viszont utal arra, hogy a királyné az előkelők összeesküvésének esett áldozatul. A tradíció már az 1210-es években kialakulhatott, gyakorlatilag egykorúnak tekinthető az eseménnyel magával, s így forrásértéke is kiemelkedő. A II. csoporthoz tartozó források ismérvei, hogy a merénylet háttéréről nem szólnak, viszont pontosan megnevezik a gyilkost: Turoy fia Pétert, és többnyire azt is tudják, hogy a gyilkosság idején II. András király hadai élén útban volt Halics felé. Erről a hagyományról magunk filológiai eszközökkel megpróbáltuk azt is bebizonyítani, hogy szinte egyidős az I. csoporttal: valószínűleg 1216-ban (vagy kevéssel később) alakult ki.

III. csoportunk azon kútfők körét öleli fel, amelyek a merényletet az esztergomi érsek állítólagos kétértelmű levele kapcsán említik (amelynek históriája

115 A 15. századi Ipatyjev-kódexben fennmaradt, több fázisban keletkezett mű, amely a Nyesztor-krónika és a Kijevi Évkönyv anyagát folytatja az 1201–1292 közötti évekhez tett, valójában 1205–1289 között történt eseményekkel; anyagát valószínűleg a 14. században bontották évekre. *Font Márta*: Halics–Volhíniai évkönyv. In: KMTL 253–254.; *Uő*: Árpád-házi királyok i. m. 53–72.

116 Hodinka Antal fordítása (Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp. 1916. 327.); Polnoje szobranije russzkih letopiszjev. II. Ipatyevszkaja letopisz. Moskva, 1962. 729.

azonban a II. csoport több kútfőjében is felbukkan, noha egyértelműen romlott formában). A levél története legkorábban Signai Buoncompagno 1215–1235 között keletkezett *Rhetorica novissimájában* őrződött meg.

A IV. csoportot két alcsoportra bontottuk: az egyikben azt a hagyományt tárgyaltuk, amely szerint a merénylet oka Gertrúd kerítónői ténykedése lett volna Bánk feleségének megrontása körül, a másikban pedig azt a tradíciót, amely szerint a királyné fivére valóban erőszakot tett a magyar előkelő hitvesén, ám Gertrúd tudta nélkül. Ami a történet előbbi változatát illeti, az talán a gyilkosság közkeletűbb, szóbeszéd tárgyaként terjedő magyarázatát őrizte meg. A IV/A. alcsoport legkorábbi ismert darabjával, az Osztrák Rítmusos Krónikával kapcsolatban mindenesetre a szakirodalomban többször is felmerült, hogy annak magyar származású szerzője nagyrészt szóbeli értesülések alapján dolgozott. A hagyomány létezése legkorábban 1270 körül igazolható kétséget kizáró bizonyossággal: nem tartható tehát tovább az a nézet, amely szerint a 14. század magyar gesta-szerkesztményben fennmaradt, hasonló tartalmú elbeszélés csupán a Záh Felicián-féle 1333-i merényletet a régmúltba visszavetítő történetírói fikció lenne. IV/B. alcsoportunk archetípusa, az Andechs–Meráni család diesseni monostorában keletkezett feljegyzés tulajdonképpen a Gertrúdot kedvezőtlen színben feltüntető IV/A. hagyományra adott válasz lehetett, amely az elhunyt királynét ártatlan áldozatként, sőt szentként mutatja be. Azzal kapcsolatban, hogy Gertrúd fivére, Berthold kalocsai érsek valóban botrányos életvitelt folytathatott, talán halvány nyomot jelenthetne, hogy őt még a diesseni hagyomány sem próbálja felmenteni. Sajnos azonban a IV/B. alcsoport tradíciója csupán igen későn, a 15. században adatolható, ami eleve súlyosan problematikussá tesz minden erre alapozott spekulációt. Végül V. csoportként tárgyaltuk mindazon kútfőket, amelyek a fentebb vázolt tipológia egyetlen hagyományához sem tartoznak.

Dolgozatunk célja elsősorban az egyes kútfők filológiai vizsgálata, a Gertrúd elleni merényletről megőrződött hagyományrendszerek feltárása volt. Vizsgálódásaink a nagyjából száz esztendeje megszilárdult eseménytörténeti rekonstrukcióhoz leginkább azzal szolgáltathatnak hasznosítható adalékot, hogy megerősítik azt az uralkodó álláspontot, amely szerint a merénylet oka a királyné környezetében tartózkodó németekkel szembeni ellenszenv lehetett. Ez a magyarázat ugyanis igen korán megjelent a kútfőanyagban, ráadásul rövid idő alatt viszonylag nagy földrajzi területen szóródott. Még ha feltételezzük is, hogy a történetnek ezt a változatát részben azok a személyek is népszerűsíthették, akiknek Gertrúd halála után el kellett menekülni az országból, az információ gyors elterjedése mindenképpen abba az irányba mutat, hogy e nézetet a kortársak igen széles körben vallották. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha úgy véljük: a merénylet tényleges oka valóban a német udvaroncok iránti gyűlölet volt, míg a magas politikában kevésbé otthonos, alacsonyabb rétegek némi idő elteltével már inkább személyes jellegű indítékot gyanítottak a háttérben. Ebből a szóbeszédből alakulhatott ki a Bánk feleségének megbecstelenítéséről szóló história, amely aztán sajtószerű módon mind a magyar gestaszerkesztménybe, mind a külföldi kútfők némelyikébe utat talált.



## TAMÁS KÖRMENDI

THE MURDEROUS ATTACK AGAINST QUEEN GERTRUDE  
ACCORDING TO FOREIGN NARRATIVE SOURCES

The study attempts to set out in a single framework the foreign source selections reporting on the murderous attack of 1213 against Hungarian Queen Gertrude, the first wife of King Andrew II. Our research comprised of analysing exclusively the medieval narrative sources in the sense of classical meaning, i.e. that of the Pre-Renaissance Period. Altogether 28 texts were analysed in a philological way. Due to their shortness, we had to omit those sources that did not provide enough base for establishing their philological context: namely primarily necrologia and a few annals. We distinguished four major traditions within the 28 source texts:

I) Those sources according to which the attack was due to the hostility of the Hungarian elite towards the German courtiers of Queen Gertrude (apparently this was true). The earliest original source of this group is the *Annales Gotwicenses*. The tradition must have been occurred in a few years after the attack.

II) Those sources that present correctly that the murderer was Péter, son of Turoy, and that Andrew II was on a military expedition at the time of the attack. The archetype of this tradition is the *Annales S. Rudperti Salisburgenses*, and it might have been created not later than 1216.

III) Sources that state that before the attack John, archbishop of Esztergom, wrote an ambiguous letter to the conspirators, which can be interpreted as instigation to murder or its refusal depending on the stressing. The earliest known piece of this tradition is the *Rhetorica novissima* by Bouncompagno da Signa, which was apparently created not later than 1235.

IV) The sources according to which the queen was murdered in revenge, because her brother Berthold, archbishop of Kalocsa, violated the wife of Bánk, a Hungarian nobleman. The texts belonging to this group can be distinguished as follows:

IV/A) Sources that represent Queen Gertrude to be guilty as she contributed as a procuress to the seduction of Bánk's wife. The earliest text of this kind is the *Chronicon rhythmicum Austriacum*, which was created before 1270, and this version of the story is based on a Hungarian rumour of that time.

IV/B) Sources which state that Gertrude was innocently murdered in revenge, because she had not known about her brother's intrigues. This version occurred probably as the denial of tradition IV/A. It appeared not earlier than the 15<sup>th</sup> century, and its archetype is *De fundatoribus monasterii Diessensis*.

Finally, section V presents those original sources that do not have anything in common with the four traditions.